
Boekbesprekingen

Bijbelwetenschap

Csaba Balogh, *The Stele of YHWH in Egypt. The Prophecies of Isaiah 18–20 concerning Egypt and Kush* (Oudtestamentische Studiën 60), Brill, Leiden 2011, xviii + 393 p., € 128,00 (ISBN 9789004211575).

Het boek is een herziene versie van het proefschrift dat Balogh onder dezelfde titel in september 2009 verdedigde aan de Theologische Universiteit Kampen (Broederweg). Deze studie is gewijd aan de profetieën tegen de vreemde volken in Jesaja 13-23, met bijzondere aandacht voor de profetieën tegen Cusj (Ethiopië) en Egypte in hoofdstuk 18-20. Zoals te verwachten bij een boek dat oorspronkelijk als dissertatie werd geschreven, staat Balogh uitgebreid stil bij de verschillende standpunten ten aanzien van deze hoofdstukken in de exegetische literatuur. Uit zijn boek blijkt echter dat het hem niet alleen gaat om de exegetische details. Met zijn analyse wil hij ook nagaan hoe de verschillende profetieën in Jesaja 13-23 met elkaar verbonden zijn en wat de betekenis is van deze thematische eenheid binnen het boek Jesaja.

Het boek heeft een overzichtelijke opbouw waarbij het onderzoek zich steeds verder toespitst. In het eerste hoofdstuk gaat Balogh in op de historische achtergrond van het boek Jesaja. Hij merkt op dat sinds de opkomst van de kritische bijbelwetenschap (begin 18de eeuw) we niet meer voetstoots aan kunnen nemen dat teksten die aan de profeet Jesaja worden toegeschreven, ook daadwerkelijk van Jesaja, de zoon van Amoz, zijn. Hoofdstuk 2 behandelt de literaire kenmerken van de volkenprofetieën in Amos,

Jeremia, Ezechiël en Sefanja. In hoofdstuk 3 wordt nader ingegaan op de vormgeving en ontwikkeling van de verzameling volkenprofetieën in Jesaja 13-23. Balogh laat zien dat de kern van deze verzameling teruggaat op de profeet Jesaja, maar dat deze profetieën in de loop van de tijd zijn geactualiseerd, aangevuld en opnieuw zijn geordend. Hoofdstuk 4 tot en met 6 doen nauwkeurig onderzoek naar de ontwikkeling en de interpretatie van respectievelijk Jesaja 18, 19 en 20. In het laatste hoofdstuk worden de belangrijkste conclusies samengevat. Hierin maakt Balogh duidelijk dat de titel *De stèle van JHWH in Egypte* niet alleen verwijst naar Jesaja 19:19, maar ook een verwijzing is naar de Mesopotamische stèle-literatuur. Zoals in deze literatuur de koning wordt gepresenteerd als heerser over de wereld, zo wordt in de volkenprofetieën in Jesaja 13-23 JHWH getekend als de koning van de aarde.

De opzet van zijn studie weerspiegelt goed hoe Balogh de volkenprofetieën in Jesaja 13-23 benadert. Hij neemt de literaire eenheid van Jesaja 13-23 als vertrekpunt, maar hij probeert om de verschillende profetieën zo veel mogelijk tegen hun historische achtergrond te plaatsen. Daarbij schrikt hij er niet voor terug om binnen één profetie verschillende redactionele lagen te onderscheiden. Uit deze benadering blijkt dat Balogh Jesaja 13-23 niet opvat als het werk van één auteur, de profeet Jesaja, of als het product van een 'Jesajaschool', maar als een verzameling profetieën die in de loop van de tijd is ontstaan. Deze bundel volkenprofetieën, waarvan de kern teruggaat op de profeet Jesaja zelf, is opgebouwd rond het thema van Gods koningschap over deze wereld.

De kracht van Baloghs benadering is dat

hij de complexiteit van de teksten in Jesaja 13-23 duidelijk voor het voetlicht brengt. Hij laat zien dat de historische achtergrond en de onderlinge samenhang van deze hoofdstukken ons voor tal van vragen stellen. Deze benadering heeft echter ook een zwakke kant. Balogh gaat uitgebreid in op de kenmerken van de afzonderlijke profetieën in Jesaja 13-23, maar hij besteedt weinig aandacht aan de vraag hoe deze verzameling tot stand is gekomen. Wat bracht latere bijbelschrijvers ertoe om de profetieën van Jesaja te actualiseren, aan te vullen en te herschikken? Hoe benaderden zij de oorspronkelijke teksten en welke criteria hanteerden zij bij hun redactiewerk? En hoe verhoudt zich de manier waarop zij met deze profetische teksten omgingen, tot de wijze waarop wij heden ten dage de Heilige Schrift benaderen? Op deze vragen vinden wij in deze studie helaas geen antwoord.

Balogh biedt een uitvoerige analyse van de volkenprofetieën in Jesaja 13-23, in het bijzonder die in hoofdstuk 18-20. Daarbij presenteert hij belangwekkende inzichten ten aanzien van de opbouw en de historische achtergrond van deze literaire eenheid binnen het boek Jesaja. Met zijn analyse levert Balogh echter een geringe bijdrage aan het verstaan van Jesaja 13-23 als theologische eenheid. Zijn conclusie dat de volkenprofetieën in Jesaja zijn geordend rond het thema van Gods koningschap over deze wereld, biedt onvoldoende zicht op de theologische achtergrond van deze profetieën en hun onderling samenhang.

Leiden

R.H. Oosting

Martinus C. de Boer, *Galatians* [The New Testament Library], Westminster John Knox Press, Louisville 2011, 461 p., \$ 50.00 (ISBN 9780664221232).

Martin de Boer, emeritus hoogleraar Nieuwe Testament, schreef in de serie *New Testament Library* een commentaar op Galaten. Het commentaar bevat negentien excursen waarin op bepaalde zaken dieper wordt ingegaan. De Boer laat er geen twijfel over bestaan dat de verschijning van Christus aan Paulus een objectieve en zichtbare gebeurtenis was. Door deze verschijning van de opgestane Christus, ging hij Hem als de gekruisigde Christus prediken. De Boer onderstreept dat Paulus passief was in zijn bekering. God greep in het leven van Paulus in. Zowel bij de uitdrukking na drie jaar en na veertien jaar in Galaten 2 neemt De Boer aan dat de bekering van Paulus als beginpunt moet worden gezien. Gezien de grote betekenis van zijn bekering voor Paulus en het feit dat hij er in zijn brieven niet alleen meer dan eens direct naar verwijst, maar ook vaak op zinspeelt is dat een aantrekkelijke gedachte.

De Boer gaat ervan uit dat de brief van Paulus aan de Galaten gericht is aan de etnische Galaten in het noorden van de toenmalige provincie Galatië en gedateerd moet worden na het apostelconvent. In samenhang daarmee neemt hij een min of meer blijvende verwijdering tussen Petrus en Paulus aan. Jammer is dat De Boer wel heel snel concludeert dat de brief aan de Noord-Galaten is geschreven en nauwelijks ingaat op argumenten voor de andere positie. Als we aannemen dat de brief aan de Galaten Paulus' oudste brief is en gericht is aan de gemeenten die hij bij zijn eerste zendingsreis bezocht, dan zijn gegevens uit deze brief veel gemakkelijker met het boek Handelingen in overeenstemming te brengen. Een blijvende

tweespalt tussen Petrus en Paulus laat zich ook moeilijk verenigen met de wijze waarop Paulus in de eerste brief aan de gemeente van Korinthe over Petrus schrijft.

Terecht onderstreept De Boer het belang van de apocalyptiek voor het verstaan van de apostel Paulus. Ik kan hem echter niet bijvalen als hij feitelijk alleen van discontinuïteit tussen de oude en de nieuwe bedeling wil weten. Dat doet geen recht aan de fundamentele betekenis van het verbond met Abraham zoals Paulus daarover schrijft in Galaten 3. Zeker is dat Paulus in de brief aan de Romeinen meer ingaat op de positieve betekenis van de wet, maar dat betekent nog niet dat in de brief aan de Galaten de wet feitelijk niet meer is dan een negatieve macht waarvan Christus de gelovigen bevrijdt. Dat de wet een onderdrukkende macht is, mogen we niet losmaken van de realiteit van de zonde. Al is de wet via de bemiddeling van engelen aan het volk van Israël gegeven, daarmee is het nog altijd een gave van God. Omdat De Boer de wet louter als een onderdrukkende macht ziet, blijft bij hem het forensische aspect van de rechtvaardiging onderbelicht.

De Boer stelt met nadruk dat *hyper* in Gal. 2:20 'met het oog op/ter wille van' betekent en niet 'in plaats van'. Ik meen dat wij deze twee betekenissen zeker hier niet strikt kunnen scheiden. Christus nam de vloek van de wet op zich die de gelovigen had moeten treffen. Daarmee stierf Hij niet alleen ter wille van de gelovigen, maar ook in hun plaats. Het bekende woordenboek van Walter Bauer noemt ook 'in plaats van' als één van de betekenissen van *hyper*. De Boer gaat ervan uit dat in de uitdrukking *pistis Christou* het bij *Christou* om een genetivus subjectivus gaat. Ik zou niet willen uitsluiten dat deze notie kan meespelen, maar De Boer doet bij het verstaan van deze uitdrukking te

weinig recht aan het geloof als vertrouwen dat bij Paulus onmiskenbaar een grote plaats heeft.

De commentaar van De Boer heeft vooral waarde voor hen die zich diepgaand in de brieven van Paulus verdiepen. Wie van deze commentaar bij de preekvoorbereiding gebruik wil maken, zal bemerken dat hijzelf verbindingen moet leggen. De commentaar zelf biedt daarvoor nauwelijks aanknopingspunten. Duidelijk is dat deze commentaar vrucht is van jarenlange studie. Opvallend is dat De Boer weinig met anderen in gesprek gaat. Dan denk ik niet alleen waar het gaat om de zienswijze dat de brief aan de Noord-Galaten is geschreven, maar ook de voor het verstaan van Paulus zo brandende kwestie van het zogenaamde nieuwe perspectief wordt nergens expliciet aangeroerd.

Boven-Hardinxveld

P. de Vries

Lewis R. Donelson, *I & II Peter and Jude* [New Testament Library], Westminster John Knox Press, Louisville 2010, 301 p., \$ 40.00 (ISBN 9780664221386).

In de serie *New Testament Library* verscheen een commentaar van Lewis R. Donelson die als hoogleraar Nieuwe Testament verbonden is aan *Austin Presbyterian Theological Seminary* in Texas, op 1 en 2 Petrus en Judas. Donelson meent dat de drie brieven een pseudepigrafisch karakter hebben. Hij geeft aan dat het antwoord op de vraag naar het auteurschap gerelateerd is aan de datering. Hoe vroeger men deze brieven dateert, hoe moeilijker het wordt ze als pseudepigrafen te zien. Ten aanzien van 1 Petrus en Judas merkt Donelson zelfs op dat het moeilijk is om tot een datering komen. Deze constatering levert, samen met de nauwe relatie die

aanwijsbaar is tussen Judas en 2 Petrus, een argument om ten aanzien van het auteurschap tot een andere conclusie te komen dan Donelson.

Inhoudelijk is in alle drie de brieven invloed van 1 Henoch aanwijsbaar. Voor Judas waarin uit dit geschrift wordt geciteerd, hoeft dit al helemaal geen betoog. Echter ook 1 Petrus 3:18-22 moet gelezen worden tegen de achtergrond van 1 Henoch en de strijd van de kosmische machten. In 1 Petrus wordt duidelijk dat de overwinning van Jezus in zijn opstanding waarnaar de doop verwijst, de ondergang inhoudt van alle vijandelijke machten.

Wanneer Donelson stelt dat wij in 1 Petrus geen (proto)orthodoxie vinden, maar wel nadruk op theologische correctheid in dienst van ethiek, dunkt mij dat hij een onjuist beeld heeft van orthodoxie, want orthodoxie heeft nooit alleen met de leer te maken. Het gaat, zo besefte men in de Vroege Kerk, om de juiste lofprijzing van God. Daarbij behoort uiteraard ook de levenswandel. Zeker is dat 1 Petrus ons duidelijk maakt dat de persoon van Christus de sleutel is voor de identiteit van de gelovigen. Hun lijden is geen bewijs van Gods ongenoegen, maar van hun verbondenheid met Christus. Met betrekking tot wat we in 2 Petrus 1:20 lezen, namelijk dat geen profetie van eigen uitleg is, stelt Donelson terecht dat gezien de context de zienswijze dat het om uitleg door de lezers gaat, onwaarschijnlijk is. De focus is op de profeten gericht. Hun duiding en voorzeggingen van gebeurtenissen hebben een goddelijke oorsprong. Ik wijs er ten slotte op dat deze commentaar heel leesbaar is geschreven.

Boven-Hardinxveld

P. de Vries

Paul M. Joyce en Andrew Mein, *After Ezekiel: Essays on the Reception of a Difficult Prophet*, T&T Clark, New York 2011, 282 p., \$ 130.00 (ISBN 9780567533692).

After Ezekiel onder redactie van Paul M. Joyce en Andrew Mein is de derde bundel van de sectie 'Theologische perspectieven op Ezechiël' van de *Society of Biblical Literature*. In de veertien artikelen van deze bundel wordt niet gevraagd naar de betekenis van de tekst van dit bijbelboek in de originele context maar naar de verwerking ervan in christelijke en joodse kring. Daarbij gaat het niet alleen om schriftelijke verwerking, maar ook over verwerking in de kunst, zoals de bijdrage van Margret S. Oddell over de muurschilderingen in de kerk van de heilige Maria en Clements in Schwarzrheindorf laat zien. Aandacht voor de doorwerking van de bijbeltekst is kenmerkend voor de postmoderne tijd. Op zichzelf is deze aandacht niet verkeerd. Wel bestaat het gevaar dat de vraag naar welke betekenis de juiste is, verdwijnt of zelfs onjuist wordt geacht. Positief gezien is de geschiedenis van de exegese een hulpmiddel om beter zicht op de originele betekenis te krijgen.

In zijn openingsbijdrage neemt John F. A. Sawyer zijn uitgangspunten in belangrijke mate buiten de tekst van Ezechiël, zelfs bij de beantwoording van de blijvende relevantie ervan. De tweede bijdrage is van de Joodse geleerde Marvin A. Sweeney. Het jodendom stelt het boek Ezechiël niet in de laatste plaats voor vragen omdat de wetgeving in het slotvisioen niet altijd overeenstemt met die in de Pentateuch. Dat zijn ook vragen voor een christelijke lezer. Nog meer dan Sweeney doet, zou ik willen onderstrepen dat Ezechiël zichzelf niet alleen als uitlegger, maar ook als vernieuwer van de thora ziet.

De belangrijkste bijdragen uit de bundel

zijn naar mijn overtuiging de twee die gewijd zijn aan de doorwerking van Ezechiël in het Nieuwe Testament en wel in het vierde evangelie en in het laatste bijbelboek. Voor het Evangelie naar Johannes is met name Ezechiël 34:17-22 van belang. Vergelijking van Johannes 10 en 11:49-52 met het genoemde gedeelte van Ezechiël in de Septuaginta laat zien dat er tal van overeenkomsten in woordgebruik zijn. Zo wordt duidelijk gemaakt dat Jezus de vervulling is van de profetie van de ideale herder die God aan zijn volk zal geven. Evenals de Septuaginta en Targom Jonathan heeft Johannes Ezechiël 17:22-24 messiaans geduid en daarom gebruikt bij zijn presentatie van Jezus als de ware wijnstok.

Dat het boek Ezechiël van belang is voor het verstaan van het boek Openbaring hoeft geen betoog. Geen enkel ander boek van het Nieuwe Testament is zozeer gestempeld door de boodschap van deze oudtestamentische profeet als het laatste bijbelboek. Niet alleen is het boek Openbaring gemodelleerd in analogie met Ezechiël, maar ook tal van uitdrukkingen uit Ezechiël keren terug in Openbaring. Steve Moyse laat zien dat volgens het laatste bijbelboek het slotvisioen van Ezechiël zijn vervulling vindt in de inwoning van Christus in zijn kerk en ten slotte in de neerdaling van het nieuwe Jeruzalem uit de hemel. In het slotvisioen van het boek Openbaring vormt niet de nieuwe tempel het centrum, zoals bij Ezechiël, maar Jezus Christus die met God op de troon zit en die naar het laatste bijbelboek het doel en de realisering is van wat Ezechiël heeft aanschouwd.

Nog één bijdrage wil ik er uitlichten, die van Robert A. Harris over de receptie van Ezechiël bij Rashi, Yosef Kara en Eliezer van Beaugency, Noord-Franse rabbijnse exegeten uit de twaalfde eeuw. Zij behoorden tot de zogenaamde peshat-school die grote waarde hechtte aan de letterlijke betekenis van de

tekst. In hun exegese legden deze rabbijnen onder ander de vinger bij allerlei stilistische verschijnselen. Harris noemt dat niet, maar het is niet toevallig dat binnen de Reformatie juist van dit type van rabbijnse exegese gebruik werd gemaakt. Voor wie meer wil weten van de receptie van het boek Ezechiël kan de bundel *After Ezekiel* goede diensten bewijzen.

Boven-Hardinxveld

P. de Vries

Agustinus Setiawidi, *Taking Its Shape. Towards an Indonesian Old Testament Theology. A Result from the Dialogue between Christoph Barth's Theologia Perjanjian Lama and Works by Indonesian Old Testament Scholars*, 2VM Uitgeverij, Bergambacht 2011, 265 p. (ISBN 9789400393144).

Op 5 augustus 2011 verdedigde Agustinus Setiawidi (1968) aan de PThU te Kampen zijn proefschrift dat hij geschreven heeft onder leiding van de promotoren K. Spronk en E.G. Singgih. Zijn onderzoek geeft een overzicht en analyse van de Indonesische contextuele theologie van het Oude Testament. In dit verband wordt een dialoog gecreëerd tussen *Theologia Perjanjian Lama* ('Theologie van het Oude Testament') van Christoph Barth (afgekort TPL), het meest complete handboek in hun eigen taal waarover Indonesische theologen en studenten kunnen beschikken, en de werken van latere Indonesische oudtestamentici in de periode 1973-2010. Barth is van mening dat het hart van zijn theologie ligt in de opdracht van Indonesische kerken om het Oude Testament te lezen, uit te leggen, en te verstaan in hun eigen context. Dit proefschrift onderzoekt wat hiervan gerealiseerd is.

Het eerste hoofdstuk geeft een korte bio-

grafische schets van Christoph Barth (zoon van Karl). Tevens komen aan de orde de achtergrond van zijn handboek, zijn bijdrage aan het theologisch onderwijs in Indonesië en de grote invloed van Von Rads theologie van het Oude Testament Barth blijkt zeer terughoudend te zijn om de bijbelse wijsheidsliteratuur een plaats toe te kennen in de theologie van het Oude Testament, omdat deze een menselijke reactie zou zijn op Gods openbaring. Hij waarschuwt de Indonesische kerk voor het gelijkstellen van menselijke wijsheid en verworvenheden met de grote daden van God in het Oude Testament.

Hoofdstuk twee beschrijft de hermeneutiek van een contextuele theologie. Hier wordt een instrumentarium ontwikkeld voor de analyse en evaluatie van de dialoog tussen Barts TPL en het werk van Indonesische oudtestamentici, toegespitst op methodische en hermeneutische thema's.

In de hoofdstukken drie tot en met acht gaat de dialoog over onderwerpen die verbonden zijn met de negen thema's in Barths handboek, achtereenvolgens: God schiep hemel en aarde, verkoos de aartsvaders van Israël, bevrijdde Israël uit Egypte, leidde zijn volk door de woestijn, schonk aan Israël het land Kanaän, stelde koningen aan in Israël, verkoos Jeruzalem en zond zijn profeten. Hoofdstuk negen behandelt enkele werken van Indonesische oudtestamentici over de wijsheidsliteratuur. Mawene's studie uit Papoea is het meest kritisch jegens Barth vanwege de opvatting dat de bijbelse wijsheid en de lokale wijsheid van de eigen context elkaar niet uitsluiten.

Op het punt van de methodologie laat de dialoog zien dat de Indonesische theologen nauwelijks komen tot nieuwe benaderingen. Het elfde hoofdstuk verkent enkele nieuwe richtingen voor de toekomst van de Indonesische theologie van het Oude Testament. Er

zal meer dialoog moeten komen met de islam, de godsdienst van de grote meerderheid in Indonesië. Helaas biedt het onderwijs van de kerk ook weinig steun aan Indonesische christenen in het concrete dagelijks leven. Daarom is het volgens Setiawidi nodig dat de Indonesische kerken en hun opleidingen de lokale wijsheidstradities integreren in hun onderwijs, zodat ze christenen beter helpen hun eigen beslissingen te nemen op een zelfstandige en verantwoordelijke wijze.

Een van de Indonesische theologen die besproken worden, is Yonki Karman, die in 2004 promoveerde aan de ETF te Leuven (en die ik daar heb leren kennen). Zijn proefschrift over 1 Samuël 28 was mede ingegeven door discussies over voorouderverering. Karman heeft ook een beknopte theologie van het Oude Testament geschreven, waarin hij het centrale belang van de schepping accentueert, tegenover Barth die vooral uitgaat van de uittocht uit Egypte.

Het werk van Setiawidi geeft een duidelijk overzicht van de stand van zaken op het gebied van de oudtestamentische theologie in Indonesië. Het is te hopen dat Indonesische theologen de hier gegeven aanzetten zullen uitwerken in hun eigen context, waarbij ook recente internationale ontwikkelingen (zoals een 'canonical approach') een plaats kunnen krijgen.

Ede

M.J. Paul

Paul Trebilco, *Self-designations and Group Identity in the New Testament*, Cambridge University Press, Cambridge 2012, 392 p., £ 60.00 (ISBN 9781107012998).

Professor Paul Trebilco, een nieuwtestamenticus uit Nieuw-Zeeland (*University of Otago*), geldt als kenner van het Jodendom in

de diaspora tijdens de eerste eeuw van onze jaartelling. Eerder schreef hij o.a. een veelgeciteerd boek over de Joodse gemeenschappen in Klein-Azië en een studie over het ontstaan van het christendom in Efeze. In zijn nieuwe boek met de titel *Self-designations and Group Identity*, voornamelijk uitgegeven bij *Cambridge University Press*, verkent Trebilco zeven sleutelbegrippen die in het Nieuwe Testament worden gebruikt om het vroegste christendom te benoemen: broeders en zusters, gelovigen, heiligen, gemeente, leerlingen, de Weg, en: christenen. Wat zeggen deze begrippen over de identiteit van de eerste christenen, hoe keken zij tegen zichzelf aan, wat was het karakter van die 'Jezusbeweging'? De beantwoording van zulke vragen levert een boeiende zoektocht op. Vanaf het eerste begin moet er een verscheidenheid aan zelfaanduidingen zijn geweest, concludeert Trebilco. Het valt niet met zekerheid te zeggen wat de oudste term was. Christenen is de aanduiding die wij volgens hem tegenwoordig het beste kunnen gebruiken.

Neem het voorbeeld van 'de Weg'. Dat de christelijke beweging in het boek *Handelingen* zo wordt aangeduid, is geen creatie van Lucas, zoals vaak beweerd wordt. Het gaat volgens Trebilco wel degelijk om een zelfbenaming van de eerste christenen, die tevens Joods waren. Op de achtergrond staat de profetie van Jesaja 40:3: "Een stem van iemand die roept in de woestijn: Bereid de weg van de HEERE, maak recht in de woestijn een gebaande weg voor onze God" (HSV). Die wegbereider was Johannes de Doper, de Komende was Jezus de Messias. En Jezus betitelde zichzelf als de Weg, de Waarheid en het Leven (Joh.14:6). De eerste christenen wilden die bijzondere Weg bewandelen en ze duiden hun beweging daarom graag op deze manier aan. Ongeveer gelijktijdig gebruikte de Qumrangemeenschap dezelfde tekst uit

Jesaja, maar met een andere invulling. Door het bestuderen en praktiseren van de Thora, letterlijk in de woestijnwildernis, dacht men de komst van de Messias te bevorderen. In de Grieks-Romeinse wereld hoorde echter niemand in 'de Weg' nog het getuigenis van Jesaja meeklinken. Deze aanduiding was toen niet meer specifiek genoeg en wekte verwarring. Zo raakte 'de Weg' als zelfbenaming voor christenen in onbruik. Van de zeven besproken zelfbenamingen is 'christenen' de enige nieuwe term, aldus Trebilco. Alle andere aanduidingen waren al bekend, vooral uit het Oude Testament of bij andere Joodse groeperingen zoals in Qumran, maar vaak ook in de Grieks-Romeinse wereld.

Ik vond in dit boek bevestiging voor mijn waarneming dat de term 'heiligen' in het boek *Handelingen* meestal specifiek een zelfbenaming is voor de Joods-christelijke gemeente van Jeruzalem (in: *Apostelen. Dragers van een spraakmakend evangelie*). Pas in tweede instantie, bij uitbreiding, kan de apostel Paulus ook niet-Joden aanschrijven als 'geroepen heiligen', zoals in de aanhef van Romeinen, 1 en 2 Korinthiërs, Efeziërs en Filippenzen. Dat geeft zo'n term heilshistorisch reliëf.

Precies op dit punt heeft Trebilco wel een kans laten liggen om zijn onderzoek sterker te onderbouwen. De aanduiding 'heiligen' komt in de brief aan de Efeziërs totaal zeven keer voor, waarvan volgens Trebilco twee keer in de betekenis 'engelen' (Ef. 1:18 en 2:19). Maar de exegese van die beide plaatsen is omstreden; er is in de context niets dat de uitleg 'heiligen zijn engelen' ondersteunt. Integendeel: liefde voor alle heiligen staat gelijk aan liefde voor alle christenen (Ef. 1:18). En de uitdrukking 'medeburgers van de heiligen' (Ef. 2:19) betekent waarschijnlijk, nadat met een zinspeling op de tempel in Jeruzalem is gezegd dat de eeuwenoude

scheidsmuur is afgebroken, dat niet-Joodse christenen dankzij Jezus Christus dezelfde rechten hebben als de Joodse christenen (vgl. Hand. 20:32 en 26:18).

Hoewel op detailniveau dus naar mijn mening niet alles wat Trebilco te berde brengt even overtuigend is, heeft hij met zijn boek als geheel in een leemte voorzien. Nog niet eerder werden de verschillende zelfbenamingen van de eerste christenen zo nauwgezet en uitvoerig in hun onderlinge samenhang bestudeerd. Trebilco biedt een waardevolle studie naar de wortels van het christendom, die kan helpen om in een postmoderne cultuur, op zoek naar echtheid, onze christelijke identiteit te (her)vinden.

Kampen P.H.R. van Houwelingen

Arie Versluis, *Geen verbond, geen genade. Analyse en evaluatie van het gebod om de Kanaänieten uit te roeien (Deuteronomium 7)*, Boekencentrum, Zoetermeer 2012, 368 p., € 29,90 (ISBN 9789023921066).

Dit boek is de dissertatie van de christelijke gereformeerde predikant Arie Versluis, waarop hij op 20 juni 2012 in Apeldoorn promoveerde. Na een inleidend hoofdstuk bespreekt Versluis achtereenvolgens de exegese van Deuteronomium 7, de oudtestamentische context (waarbij vooral parallelle teksten, de Kanaänitische volken en Israëls relatie tot hen de aandacht krijgen), buitenbijbelse gegevens over de Kanaänitische volken en de datering van het uitroeingsbevel. Het boek sluit af met een bijbels-theologische evaluatie.

Versluis concludeert dat het bevel letterlijke uitroeiing van de Kanaänitische volken beoogde. Een metaforische interpretatie wijst hij af. God zelf gaf dit bevel en Israël

heeft het voor een deel uitgevoerd. De Bijbel spreekt nergens in afkeurende zin over de uitroeiing, wel over Israëls nalatigheid in dezen. De motieven voor de uitroeiing waren theologisch van aard. Racisme, nationalisme of xenofobie speelden geen rol. Deuteronomium 7 legt het accent op de bescherming van Israël tegen de verleiding tot afgoderij. Ook dient het lot van de Kanaänitische volken als waarschuwing, voor het geval Israël zelf op hun manier zou gaan leven. Andere teksten benadrukken dat de Kanaänitische volken dit oordeel verdiend hadden door hun zonden. Zij waren niet aantoonbaar slechter dan andere volken en ook Israël was niet beter, maar toch waren zij geworden tot symbool van het kwaad. Hun uitroeiing is dan ook een anticipatie op het eindgericht.

Het uitroeingsbevel gold alleen de zeven volken van Kanaän. Dit had te maken met de concentratie op Israël als Gods uitverkoren volk en zijn positie in Kanaän. Verder blijkt het bevel alleen te hebben gegolden voor de tijd van de inbezitting van het beloofde land. Kanaänieten die de uitroeiing overleefden hoefden later niet alsnog omgebracht te worden, maar werden in Israël opgenomen. Het uitroeingsbevel had dus betrekking op een uniek heilshistorisch moment. Daarom legitimeert het op geen enkele manier gewelddadig optreden nu, in de nieuwtestamentische tijd.

De wonderlijke combinatie van liefde voor Israël en bevel tot uitroeiing van andere volken is volgens Versluis een voorbeeld van het samengaan van Gods liefde en zijn toorn. Dit samengaan speelt in de hele Bijbel een rol en culmineert in het kruis van Golgotha. Aan de ene kant past het uitroeingsbevel dus bij het bijbels Godsbeeld. Kennelijk hoorde dit bij Gods weg in de geschiedenis. Aan de andere kant blijft het voor Versluis onbegrijpelijk waarom Gods liefde voor Israël de

totale uitroeiing van andere volken als consequentie moest hebben.

Versluis' dissertatie is zeer goed leesbaar, heeft een heldere opbouw en een strakke argumentatie. Hij biedt een zorgvuldige en nuchtere analyse van het tekstmateriaal en de gebruikte terminologie. Standvastig weigert hij de morele en theologische problemen rond het uitroeingsbevel te verzachten door de zaken mooier voor te stellen dan zij zijn. Op dat punt (en nog veel meer) vind ik zijn betoog overtuigend en verdient hij een compliment.

Wel vraag ik mij af of hij niet, zonder af te doen aan de heftigheid van de problemen, een klein stapje verder had kunnen komen. Versluis wil heilshistorisch lezen, in het verband van heel de canon. Als je dan over uitroeiing van mensen spreekt, kun je ook iets zeggen over de bijbelse visie op de dood als straf van God, te beginnen in Genesis 2:17. Daarna komt de zondvloed, die in radicaliteit de uitroeiing van de Kanaänieten overtreft. Sodom en Gomorra worden geheel vernietigd en Amalek moet totaal uitgeroeid worden. Israël zelf wordt met een ondergang als die van de Kanaänieten bedreigd. Versluis wijst terecht op het unieke karakter van de opdracht tot uitroeiing van de Kanaänieten, maar de zojuist genoemde voorbeelden bevatten wel analogieën, die een grotere rol hadden kunnen spelen in de bijbels-theologische evaluatie. Zij laten zien dat het oordeel over de Kanaänieten in feite iedereen aangaat. Als je van dat oordeel gered wordt, is het zinloos de vraag te stellen of je minder slecht bent dan de Kanaänieten. Het enige dat telt is Gods liefde, die nog onverklaarbaarder is dan de ondergang van de Kanaänieten.

Als je de historische vertelling volgt, wordt misschien ook duidelijker waarom de houding van Deuteronomium tegenover de Kanaänieten radicaler is dan die van Exodus.

De eerste ontmoeting met de Kanaänitische godsdienst in Beth-Peor ligt immers net achter de rug. Het is moeilijk te bewijzen of aan te tonen (om twee geliefde termen van Versluis te gebruiken) dat dit de juiste verklaring is. Hoe dit ook zij, een dissertatie die stimuleert tot verder doordenken is de moeite van de bestudering waard.

Kampen

G. Kwakkel

Harmen U. de Vries, *Hoe worden de doden opgewekt? Op zoek naar de contouren van het opstandingsbestaan*, Boekencentrum, Zoetermeer 2011, 350 p., € 22,50 (ISBN 9789023925699).

Aan het slot van zijn Narnia-reeks, verbeeldt C.S. Lewis hoe het zal zijn in het toekomstige land waar je alsmat 'hoger op en dieper naar binnen' kunt. Een land dat zo heerlijk anders is, maar ook tegelijk zo vreemd bekend voorkomt. Deze continuïteit en discontinuïteit tussen het nu en het straks, tussen het vergankelijke bestaan en de geestelijke lichamelijke (1 Kor. 15), is de hoofdlijn in het boek van De Vries waarin hij op zoek gaat, naar wat hij noemt, de 'contouren van het opstandingsbestaan'. Als het om de toekomstverwachting gaat, verliest De Vries zich niet in bespiegelingen over het wanneer van de wederkomst, noch in 'profetische' speculaties over de tekenen van de tijden. Die vragen houden hem in dit boek niet bezig. Hij beperkt zich tot de vraag van de titel: *Hoe worden de doden opgewekt?* Deze vraag wordt met grote voorzichtigheid behandeld, vanuit een zorgvuldige analyse van vele bijbelse en intertestamentaire gegevens over het leven na de dood. Aan het eind van het boek schetst de auteur een soort compositietekening van de toekomst, de opstanding van de

doden en de transformatie van de hele kosmos. Hij weet hier op een originele manier pneumatologie en eschatologie met elkaar te verbinden. De toekomst is 'gestempeld door de Geest'.

Hoewel het Oude Testament zich maar mondjesmaat uitlaat over toekomstig heil van de mens aan gene zijde van de dood, vertolken Psalm 17, 49 en 73 het geloof in de blijvende geborgenheid bij God. Vanuit Daniël kan het opstandingsbestaan al enigszins worden ingekleurd: de rechtvaardigen zullen stralen als sterren. Twee belangrijke kenmerken, de vergoeding voor geleden onrecht en transformatie tot hemelse heerlijkheid, komen ook in de intertestamentaire literatuur naar voren en vinden hun concentratie in de opstanding van Christus. Uit de volgorde van de behandeling van het tekstmateriaal uit het Nieuwe Testament, blijkt De Vries' voorzichtige exegetische houding. Hij bespreekt eerst Paulus, daarna de Evangelien en Handelingen. Dat alles met groot ontzag voor de overgeleverde tekst en zonder voortdurend de hete adem in de nek te voelen van het in de cultuur zo dominante naturalistische paradigma. Het boek is geen apologetisch vertoog, maar het laat zich lezen als een grondige studie van bijbelse gegevens in hun onderlinge samenhang. Daarbij is de auteur zich voortdurend bewust van allerlei hermeneutische voetangels en klemmen.

De Vries is in zijn boek sterk beïnvloed door het werk van N.T. Wright, met name door diens boeken *The Resurrection of the Son of God* en *Suprised by Hope* (inmiddels vertaald in het Nederlands onder de titel *Verrast door hoop*). Aanvankelijk leest het vooral als een verwerking van Wright. Tot het laatste hoofdstuk, waar De Vries ook een heel eigen weg inslaat. Daar wordt het boek mijns inziens ook het meest interessant. De verschillende bijbelse lijnen worden met behulp

van L.J. Van den Brom's theorie van de meerdimensionaliteit verder doordacht. De Britse natuurkundige en theoloog John Polkinghorne is hierbij een belangrijke gesprekspartner. Het boek sluit af met de behandeling van enkele ethische en pastorale kwesties, zoals de zorg voor de aarde, de heiligheid van het lichaam, en de herkenning van geliefden na de dood. Hiermee krijgt het voornamelijk exegetische en bijbels-theologische boek, een wel heel beknopt systematisch- en praktisch-theologisch slot.

De kracht van het boek is daarmee ook een beetje de zwakte. De gedetailleerde bespreking van teksten en de zorgvuldige trant van argumenteren maken het soms wat wijldloepig en langdradig. Als hier en daar de inleidende en samenvattende paragrafen wat waren ingekort, was er meer ruimte geweest om kwesties aan de orde te stellen, die het nu slechts met een voetnoot moeten doen. Op pag. 283 gaat de schrijver in op de continuïteit tussen de gebrokenheid in dit aardse bestaan en het onvergankelijke geestelijke lichaam dat wacht. Wat betekent dit voor mensen voor wie een ziekte of handicap bepalend is voor hun mens-zijn? De Vries werpt deze vraag slechts op in een voetnoot, terwijl hierbij een vruchtbare aansluiting bij zijn eerdere werk over ziekte en genezing, tot verrassende eigen bijdrage had kunnen leiden.

Dat een tekstregister ontbreekt, is een groot gemis bij het boek. Dat het gemist wordt, een compliment. Een boek dat niet te veel wil zeggen en niet te terughoudend wil zijn over een onderwerp waar vaak of te speculatief of te metaforisch over wordt gedacht.

T.T.J. Pleizier

Kerk- en Theologiegeschiedenis

Karl Barth, *Der Römerbrief (Zweite Fassung)* 1922, Cornelis van der Kooi en Katja Tolstaja (eds.), (Karl Barth-Gesamtausgabe, Band 47), Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2010, 784 p., € 125,00 (ISBN 9783290175627).

Dit 47ste (!) deel in de nog lang niet voltooide *Karl Barth Gesamtausgabe* is een geannoteerde versie van het boek, waarmee het eigenlijk allemaal begon: de tweede druk van de *Römerbrief*, die in 1922 verscheen en tot de 'doorbraak' van Barth in de West-Europese theologie leidde. Wie het boek in de oorspronkelijke opmaak, met gotische letters, kent zal mogelijk iets van vervreemding ervaren bij het zien van deze uitgave, met een modern lettertype en voorzien van verklarende aantekeningen. Niet langer is het een 'boek dat je moet lezen', een dik uitgevallen theologisch pamflet dat mensen met zich meedroegen. Het is nu een klassieker uit vroeger tijd. Voor ons taalgebied was de overgang van de oorspronkelijke uitgave naar deze minder groot, in 2008 was de eerste (!) Nederlandse vertaling met al een heel aantal verwijzingen en toelichtingen uitgekomen (dat uiteraard in deze, eveneens o.a. door dr C. van der Kooi bezorgde uitgave, terug te vinden is). Opmerkelijk genoeg heeft die uitgave het al spoedig tot een tweede druk gebracht.

Het kan er hier niet om gaan het boek zelf te bespreken, maar ik concentreer me op het eigene en onderscheidende van deze nieuwe uitgave. Naast de vermelding van kleine verschillen tussen de diverse edities van deze tweede druk en al dan niet verwerkte door Barth zelf handmatig aangebrachte correcties dient het notenapparaat er vooral toe vindplaatsen van citaten te bieden en de achtergrond van een bepaalde passage of uit-

drukking toe te lichten. Dat is niet enkel of primair van belang voor het wetenschappelijk onderzoek, maar ook zonder meer nuttig en nodig voor de huidige geïnteresseerde lezer, of hij of zij het boek al kent of niet. Omdat het notenapparaat in deze uitgave ook niet zo uitgebreid hoefde te zijn als bijvoorbeeld in eerdere versies, delen met brieven houdt het het lezen ook niet op. Hier en daar had ik er nog wel één meer gewild. Zo staat op bladzijde 321 'die Gott', evenals in de oude editie(s), zonder dat dat verklaard of gecorrigeerd wordt. En als Barth op bladzijde 58, bij de uitleg van Romeinen 1:16-17, 1 Johannes 5:4 citeert ('Unser Glaube ist der Sieg, der die Welt überwunden hat') was een verwijzing naar de *Berliner Dom*, aan het begin van de vorige eeuw tegenover het keizerlijk paleis gebouwd, wellicht op haar plaats geweest. Aan de buitenkant van deze kerk zijn de geciteerde woorden namelijk prominent te lezen en als zodanig uitdrukking van de eenheid van 'Thron und Altar' die voor die tijd kenmerkend was. Op het plein daar vlakbij hebben burgers van Berlijn in de zomer van 1914 de mobilisatie als het ware afgedwongen, waarmee de Eerste Wereldoorlog vrijwel onafwendbaar werd – en Barth afscheid nam van de theologie die inzet bij 'ons geloof', om zich op de *vreemde* boodschap van het evangelie te oriënteren. Barth moet die tekst op de *Berliner Dom* tijdens zijn studie in Berlijn, aan de vlakbij gelegen *Humboldt-Universität*, talloze malen gezien hebben, maar ik erken zonder meer dat men van mening kan verschillen over de vraag of Barth (mede) dáárom deze tekst hier citeert. Mijn opmerking komt er enkel uit voort dat dergelijke verwijzingen elders in dit boek wel voorkomen en mij echt geholpen hebben.

De bezorgers van deze uitgave verdienen hartelijke dank en een dito gelukwens. Het moet een heidense klus geweest zijn om dit

werk op deze manier gereed te maken. Het heeft – dat ten slotte – ook iets van humor in zich dat uitgerekend deze uitgave tot stand gekomen is aan de Vrije Universiteit, waar men aanvankelijk dit boek met erkenning en respect begroette, maar vervolgens decennialang zich tegen de auteur ervan heeft afgezet.

G.C. den Hertog

Michael Beintker, Christian Link & Michael Trowitzsch (eds.), *Karl Barth in europäischen Zeitgeschehen (1935-1950). Widerstand – Bewährung – Orientierung. Beiträge zum Internationalen Symposium vom 1. bis 4. Mai 2008 in der Johannes a Lasco Bibliothek Emden*, Theologischer Verlag, Zürich 2010, 528 p., € 54,00 (ISBN 9783290175313).

Dit prachtig uitgevoerde boek gaat in een groot aantal bijdragen in op rol van Karl Barth in de Europese geschiedenis gedurende vijftien jaar, die zowel voor Europa als voor Barth zelf beslissend waren. Het waren de jaren waarin de Tweede Wereldoorlog werd voorbereid en uitgevochten en waarin vervolgens een nieuwe ordening van de Europese politieke situatie tot stand kwam, met de Koude Oorlog als consequentie. Het waren ook de jaren waarin vele banden van de *Kirchliche Dogmatik* verschenen: I/2 tot en met III/3, met daarin bijvoorbeeld de Godsleer, de verkiezingsleer, de scheppingsleer en de antropologie. Barth schreef overigens in die tijd niet alleen maar aan zijn dogmatiek: hij nam stelling in de ontwikkelingen in Europa, in en rond de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog. Een fascinerende vraag is die naar de verhouding tussen Barths theologische keuzes en zijn politieke stellingname.

Deze bundel beantwoordt die vraag niet definitief, maar biedt wel een overvloed aan

materiaal voor de beantwoording ervan. Fundamenteel is de bijdrage van Michael Weinrich, 'Theologischer Ansatz und Perspektive der Kirchlichen Dogmatik' (15-45), waarin een diepgaande analyse van de trinitarische hermeneutiek van de *KD* wordt geboden. Wel vraag ik me af of Weinrich Barth goed weergeeft als hij over diens visie op de Heilige Geest als het openbaar-zijn van God schrijft: 'Dabei geht es entschieden nicht um eine Versicherung der Wirklichkeit Gottes uns gegenüber, sondern im Geist versichert sich Gott unser' (35). Barth schrijft genuanceerder: 'Auf dieser ganzen Linie ist der Geist offenbar weniger die Wirklichkeit, in der Gott uns seiner selbst versichert, als umgekehrt die Wirklichkeit, in der er sich unserer versichert' (*KD* 1/1, 477).

Zeer interessant is het artikel van de biograaf van Barth, Eberhard Busch, over Barths rol in Zwitserland tussen 1935 en 1950 (47-65), waarin veel materiaal is verwerkt uit Zwitserse regeringsarchieven. Schokkend is het om te lezen hoe de Zwitserse regering uit angst voor Duitse boosheid probeerde Karl Barth het zwijgen op te leggen en ook daadwerkelijk het hem onmogelijk maakte te publiceren en te spreken over de politieke situatie. Zijn telefoon werd ook afgeluisterd, zijn brieven gecensureerd, et cetera. Tegelijk valt de naïviteit op waarmee Barth na de oorlog over het communisme sprak. Zo schreef hij over Stalin dat een man van zijn formaat, die wezenlijk aan de overwinning op de nazi's had bijgedragen, niet in één adem kon worden genoemd met charlatans als Hitler en Göring (62).

Interessant is ook, zeker voor een Nederlandse lezer, de bijdrage van Henri W. de Knijff, over de echo van Barths theologie in Nederland (161-179). De Knijff betoogt dat er nauwelijks een land te vinden is, waarin Barth zo sterke weerklank en tegelijk zo ster-

ke afwijzing heeft gevonden, als Nederland. Tegelijk had hij hier volgelingen met een grote originaliteit als Noordmans en Miskotte. De Knijff laat zien hoe de spanning tussen hervormden en gereformeerden en tussen ethische en neocalvinistische theologie zich ontladde in de discussies over Barth. Een gemeenschappelijk thema in al die discussies blijkt dat van de 'continuïteit' te zijn: valt er te spreken over een continuïteit tussen God en mens en zo ja op welke wijze? Helaas dateert noot 2 op pag. 161 de Doleantie in 1888, en niet in het geboortjaar van de hoofdpersoon van deze bundel.

Verder bevat de bundel een groot aantal artikelen waarin meer gedetailleerd op de historische en biografische context van Barths werk wordt ingegaan, en waarin dat werk nader wordt geanalyseerd. Van die artikelen noem ik alleen nog die van de Bonhoefferspecialist Ernst Feil, die in zijn artikel over Barth en Bonhoeffer boeiende informatie geeft over de achtergrond van het feit dat het religiebegrip bij Bonhoeffer anders gekleurd is dan bij Barth (geestes-historisch tegenover systematisch-theologisch).

Het boek eindigt met een boeiende podiumdiscussie tussen Bruce McCormack, Martin Greschat, Cornelis van der Kooi, Lise-Lotte Rebel en Michael Trowitzsch onder leiding van Christian Link, over de invloed en relevantie van Barths theologie.

Ondanks de haast niet te verteren titel, is dit een buitengewoon rijk boek. Barth wilde geen theologie waarin de geschiedenis een zelfstandige openbaringsbron zou zijn. Maar dat leverde allerminst een tijdloze theologie op. Barths theologie heeft juist in de sterke betrokkenheid op de eigen tijd een grote kracht. Dat wordt in dit boek overvloedig bewezen.

Kampen

B. Kamphuis

Rick Benjamins (samensteller), *Canon van de protestantse spiritualiteit in Nederland*, Kok, Kampen 2010, 219 blz., € 19,90 (ISBN 9789043516938).

De protestantse theoloog Rick Benjamins verzamelde een bloemlezing van christelijke teksten uit de Nederlandse protestantse traditie. Hij begint met Geert Grote en Thomas à Kempis en eindigt bij Kuitert, Dingemans en Van de Beek. Daartussen treffen wij een keur van uiteenlopende auteurs aan: Erasmus, Van der Groe, Bekker, Groen, Scholten, Noordmans, Jager en vele anderen. Ook zijn enkele liturgische passages opgenomen.

Nogal modieus en pretentius typeert Benjamins deze verzameling als 'canon'. Er staan weliswaar vooraanstaande auteurs in en er zijn soms treffende fragmenten uitgekozen, maar die aanduiding valt niet waar te maken. Daarvoor zijn er te veel belangrijke auteurs weggelaten, terwijl van de uitverkozenen vaak evengoed of beter andere teksten gekozen hadden kunnen worden. Ook ligt de nadruk – zeker wat betreft de laatste eeuwen – mij te veel op moderne of halfmoderne bijdragen.

Een voorbeeld van een minder geslaagde tekstkeus is voor mij het feit dat de samensteller uit de Dordtse Leerregels de passage over verkiezing en verwerping uit hoofdstuk 1 opnam, en niet één van de veel bevindelijkere gedeelten uit III/IV of V. Nog minder sterk vind ik dat hij voor Kuyper te rade ging bij diens *Het Calvinisme*, terwijl bijvoorbeeld een stuk uit *Drie kleine vossen* mijns inziens passender was geweest. Echt ernaast zit hij er met een obligaat stukje Voetius, waarin deze de scholastieke methode verdedigt. Diens *De praktijk der godzaligheid* zou niet mogen ontbreken in een boek als dit.

Misschien is het probleem hierachter wel dat het begrip 'spiritualiteit' ongedefinieerd

blijft. Benjamins waagt zich terecht niet aan één omschrijving van ‘protestantse spiritualiteit’, maar had methodisch vooraf wel scherper moeten afbakenen wat hij onder spiritualiteit als zodanig verstaat. Dat ontsteekt immers het zoeklicht voor zijn selectie. Soms ademen de teksten inderdaad een echt spirituele atmosfeer en gaat het over de ervaringsgestalte van het geloof of over de praktijk van de vroomheid. Maar soms ook zijn het toch meer systematische teksten die een soort specimen bieden van de theologie van de betrokken auteur. Benjamins raakt dit punt weliswaar in zijn voorwoord aan, maar inleiding en selectie zijn op dit punt toch niet transparant.

Deze kritiek neemt niet weg dat er prachtige en intrigerende teksten in het boek te vinden zijn, en dat het aardig is om erin te lezen. Zo is het treffend om Geert Grote te horen waarschuwen tegen de hoogmoed van het bouwen van de Utrechtse dom, onthullend om Erasmus vooral van de ‘schone letteren’ te zien houden, ontroerend om de onbeholpen maar tere vroomheid van Menno Simons te volgen, vervreemdend om Opzoomer afscheid te horen nemen van de relatie tot Christus, en hartverwarmend om Van Ruler de vreugde te horen prijzen.

Kampen

A.L.Th. de Bruijne

Enny de Bruijn, *Eerst de waarheid, dan de vrede. Jacobus Revius 1586-1658*, Boeken-
centrum, Zoetermeer 2012, 664 p., € 32,50
(ISBN 978023926207).

Terecht is de auteur veel lof toegezwaaid vanwege deze mooie dissertatie, een omvattende, in goed Nederlands en onderhoudende stijl geschreven biografie van Jacobus Revius (1586-1658). Zij heeft verscheidene nieuwe

bronnen ontdekt en verwerkt en haar ‘held’ geplaatst in de lijst van zijn tijd. De annotatie is uitvoerig en zorgvuldig, de verantwoording inzake de gemaakte keuzes bij deze biografie boeiend en inzichtgevend. De lezer ontvangt veel informatie over de toenmalige culturele, kerkelijke en politieke situatie. Bijvoorbeeld het inkijsje in het leven binnen het Leidse Statencollege, waar Revius sinds 1642 als regent leiding gaf aan minstens 35 bursalen, studenten theologie, onder wie serieuze jongelui, maar ook vechtersbazen en drinkebroers. We lezen over de pastorale en homiletische praktijk en de kerkpolitieke perikelen in Deventer, over de disputaties in Leiden, over de strijd tegen het opkomende cartesianisme, Revius’ betrokkenheid bij de vertaling van de Heilige Schrift, zijn over het algemeen genuanceerde visie op het jodendom, zijn vasthouden aan het geocentrische wereldbeeld et cetera. Steeds weer blijkt Revius gefascineerd door nieuwe ontdekkingen en inzichten, staat hij open voor rationele argumentatie, maar blijft hij ook onwrikbaar in zijn vasthouden aan de geopenbaarde waarheid.

Vaak wordt een tegenstelling gezien tussen enerzijds de zangerige en zoetvloeiende dichter die openstaat voor de cultuur van de Oudheid en van eigen tijd, en anderzijds de fanatieke en intolerante polemist, die vanuit zijn ‘biblicistische’ kijk op de wereld frontaal in botsing komt met diezelfde cultuur. De Bruijn maakt inzichtelijk hoe een en ander samenkomt in de persoon en in de denkwereld van Revius. Als theoloog nam hij inderdaad een uitgesproken contra-remonstrants standpunt in, terwijl hij tegelijkertijd als man van beschaving en eruditie zijn klassieke en contacten met literaire vrienden onderhield. Levend uit Gods genade was hij zelfbewust als het erom ging zich als geleerde te presenteren. Hoe strikt hij ook was in de

erkenning van het gezag van de Bijbel, niet-temin had hij een open oog voor cultuurbe- paalde elementen, zoals Paulus' woorden over hoofdbedekking en haardracht.

Slechts op één punt constateer ik een onnauwkeurigheid, namelijk in de beschrij- ving van het infra- en supralapsarisme op p. 145. Het is zeker niet zo dat Revius van mening was dat de goddelijke predestinatie pas ná de schepping en de zondeval heeft plaatsgevonden. Het gaat erom dat *het besluit* tot verkiezing en verwerping pas genomen is na *het besluit* tot schepping en toelating van de val.

Hoewel de schrijfster als neerlandica geen theologie is van huis uit, geeft zij blijk van een diep en breed theologisch inzicht. Haar disci- pline-overstijgende bekwaamheden hebben geleid tot een prestatie van hoog niveau.

J. Hoek

John van Eck, *In het hart gezien. Geloof en gevoel in het leven van Nederlandse gerefor- meerden, 1602-1744*, Uitgeverij Van Wijnen, Franeker 2011, 344 p., € 38,00 (ISBN 9789051044235).

In deze boeiende bundel opstellen laat Van Eck zien hoe in de spiritualiteit van Neder- landse gereformeerden in de zeventiende en achttiende eeuw de opkomst van het gevoel het geloof in de verdediging dringt. Zonder omhaal 'Gods beloften aangrijpen' wordt in de geschriften van mannen als Smytegelt en Schortinghuis afgestraft. De hier geboden schetsen over onder meer het journaal van het schip de *Gelderland*, het dagboek van David Beck uit 1624, de dagboeken van stad- houder Willem Frederik, de *Bevindelijke gezangen* van Wilhelmus Schortinghuis uit 1737 en de spirituele brief van Dina van den

Bergh uit 1744 vormen een aanzet tot een onderzoek dat de schrijver terecht wenselijk en vruchtbaar acht. Het moet dan gaan over de verbindingen tussen gereformeerde geloofsbeleving en algemene gevoelscultuur. Hoe werkt de culturele behoefte aan emotie door in theologie en prediking? Was iemand als Van Lodenstein theologisch gezien niet 'moderner' dan hij zelf waar wilde hebben?

Op grond van een aantekening van Jodo- cus van Lodenstein in zijn overdenking van 7 januari 1659 meent de auteur dat de Utrecht- se pastor op dat moment koos voor een nieu- we manier van omgaan met gevoelens. Voortaan zou het hem gaan om een gevoels- matig beleefd christendom. Dat bracht met zich mee dat tussen 1659 en 1677 een gelei- delijke afstand groeide van de massa der gelovigen, zozeer dat Van Lodenstein steeds meer moeite kreeg met het bedienen van het avondmaal, hetgeen hij vanaf 1673 zelfs geheel naliet. Vanaf dat ene moment in dit ene brein zou zich anderhalve eeuw geloofs- geschiedenis laten beschouwen. Tot dan toe was geloof wat men in de Bijbel en catechis- mus leerde. Men wist wat men geloofde en daarbij leefde men. Maar nu komt de gevoe- lige geloofservaring centraal te staan en wor- den gelovigen die hun zekerheid aan de Bij- bel en kerkelijke geschriften ontlenuen door voorstanders van het gevoelig christendom als 'onbegenadigd' afgeschreven.

Het is mijns inziens een fascinerende, maar onmogelijk te verifiëren stelling om een zo grote verschuiving te verbinden met een enkele uitlating in een dagboek, ook wanneer men die samenhang tot de geeste- lijke biografie van Van Lodenstein beperkt. Toch heeft deze manier van beschrijven van de geschiedenis van de vroomheidsbeleving een groot voordeel. Er worden verrassende perspectieven geopend vanuit de kennisma- king met gewone mannen en vrouwen die

zich in het hart laten kijken. Dit voornamelijk uitgegeven boek met tien portretten van geleefd geloof van mensen uit alle lagen van de maatschappij boeit van begin tot eind en stimuleert tot het onderzoek van veel over het hoofd geziene bronnen zoals brieven, dagboeken en journaals.

J. Hoek

John Fesko, *Beyond Calvin: Union with Christ and Justification in Early Modern Reformed Theology (1517-1700)*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2012, 416 p., € 98,95 (ISBN 9783525570227).

John Fesko is professor in systematische en historische theologie aan het *Westminster Seminary California*. Hij schreef een lijvig boek over de vraag hoe in de gereformeerde traditie is gedacht over de relatie tussen de vereniging met Christus en de rechtvaardiging. Met zijn publicatie mengt hij zich niet alleen in een historiografisch en dogmenhistorisch debat, maar bovendien poogt hij ook zelf een eigen systematisch-theologische positie te verdedigen. Die combinatie is niet eenvoudig, en misschien zelfs niet wenselijk. Is het niet beter dogmenhistorisch onderzoek en systematisch onderzoek te scheiden?

Eerst iets over het historiografische debat. Het startpunt is de visie van Luther en Calvijn op de *unio cum Christo*. Sinds de 19^e eeuw vigeert de visie dat de vereniging met Christus voor beide reformatoren bron is voor zowel rechtvaardiging als heiligmaking, zonder dat die beide genadegaven onderling in een causale relatie zouden staan. De ordening van de diverse genadegaven in een causale orde des heils (*ordo salutis*) zou pas ontstaan zijn in het lutherse piëtisme van de 17^e eeuw, en vervolgens door gereformeerde

theologen zijn overgenomen. Zowel in het moderne Luther- als in het Calvinonderzoek vindt deze visie nog steeds ingang, bij respectievelijk de Finse School en bij onderzoekers als Gaffin, Evans en Garcia. Zij beschouwen de latere lutherse en gereformeerde orthodoxie als een miskening van de opvattingen van de reformatoren zelf.

Fesko is het hardgrondig met deze interpretatie oneens. Hij toont de zwakke kanten ervan aan door een verrassende insteek te nemen: Calvijn laat hij grotendeels onbesproken en hij richt zich op de visie van vele gereformeerde theologen naast hem en na hem. Op overtuigende wijze laat hij het gebrek aan primaire-bronnenonderzoek zien bij zijn tegenstanders, en stelt hij stereotype kwalificaties aan het licht. Het is ontluisterend om te lezen hoeveel men in het dogmenhistorisch onderzoek elkaar heeft nagepraat, zonder zelf de bronnen te raadplegen.

In de verdediging van zijn eigen interpretatie slaagt Fesko minder goed dan in zijn kritiek op de gewraakte opvattingen. De kernzin voor de gereformeerde positie is zijns inziens als volgt: iemand kan wel zeggen "Ik ben geheiligd want ik ben gerechtvaardigd", maar niet "ik ben gerechtvaardigd want ik ben geheiligd". Fesko noemt dit de prioriteit van de rechtvaardiging over de heiligmaking. Deze formulering is echter te ambigu: ze maakt niet voldoende duidelijk of het gaat om een epistemologische uitspraak, of een (onto)logische. Verder, als Fesko ingaat op de 'aristotelische' causaliteitsleer die ten grondslag ligt aan de theologie in de 16^e en 17^e eeuw, spreekt hij terecht over een viervoudige oorzakelijkheid, maar geeft geen enkele nadere uitleg. Bovendien geeft Fesko een verkeerde weergave van de vier oorzaken: hij benoemt de *causa instrumentalis* als eigensoortige oorzaak, terwijl deze ondersoort is van de *causa efficiens*.

Soms verwacht hij trouwens in zijn beschrijving de oorzaken van het geloof met de oorzaken van de rechtvaardiging.

Doordat een grondige analyse van de scholastieke causaliteitsleer ontbreekt, worden de vele gereformeerde auteurs te gemakkelijk aangevoerd als bewijzen voor de kernzin van Fesko. Als hij bijvoorbeeld in hoofdstuk 18 de positie van de Nederlandse theoloog Herman Witsius bespreekt, noemt hij diens distinctie tussen algemene en particuliere rechtvaardiging, waarbij elk hiervan weer diverse ‘artikelen’ heeft. Maar naar de achterliggende motieven van Witsius om zo vergaand te onderscheiden vraagt Fesko niet – zijn doel is allereerst om de prioriteit van de rechtvaardiging aan te tonen. Ondanks zijn indrukwekkende belezenheid hanteert Fesko op deze wijze toch een te simplistische tweedeling: iemand geeft of de prioriteit aan de heiligmaking (Socinus, Arminius, Baxter) of aan de rechtvaardiging (Owen, Turretini, Witsius en vele anderen).

De studie zou aan kracht gewonnen hebben, als de schrijver minder auteurs had onderzocht en een grondiger analyse had gedaan naar hun causaliteitsopvatting. Dan had hij wellicht aannemelijk kunnen maken hoe vanwege de diversiteit aan oorzaken het onmogelijk en onwenselijk is om het gehele heil tot één enkel begrip (*unio*) en tot één goddelijke handeling (*insitio in Christum*) te reduceren. Hij had er dan op kunnen wijzen dat juist de reductie van Gods heilshandelen tot alleen de vereniging met Christus, het intrinsieke gevaar in zich heeft van goddelijke monocausaliteit. De gereformeerde *ordo salutis* poogt een verwoording te geven die niet alleen recht doet aan de logische prioriteit van de rechtvaardiging, maar ook aandacht heeft voor de verantwoordelijkheid van de mens, mede om te voorkomen dat God als monocausale auteur der zonde wordt aangemerkt.

Een laatste opmerking: redactioneel had het boek beter gekund. Naast tientallen taalfouten zijn er complete alinea's (voetnoten inclusief) die woordelijk tweemaal voorkomen.

Capelle aan den IJssel G.A. van den Brink

Robert Kolb, *Luther and the Stories of God: Biblical Narratives as a Foundation for Christian living*, Baker Academic, Grand Rapids 2012, xx, 188p., \$ 21.99 (ISBN 9780801038914).

Robert Kolb is emeritus professor in de systematische theologie aan het *Concordia Seminary* in St. Louis. Van zijn hand verschenen diverse boeken over Luther. In zijn nieuwste boek zet Kolb Luther neer als een prediker die de identiteit van zijn hoorders wil vormen door verhalen te vertellen. Luther vertelt verhalen om de levens van zijn hoorders en lezers te herscheppen, zodat ze leren leven als kinderen van God. Kolb verbindt het historische onderzoek naar de theologie van Luther met literatuur uit de narratieve homiletiek. Dat maakt het boek interessant voor lezers die historisch geïnteresseerd zijn in de spiritualiteit van Luther, maar ook voor predikanten die net als Luther de bijbelse verhalen gebruiken om de gemeente te vormen. In dit boek richt Kolb zich met name op het gebruik van bijbelse verhalen door Luther, maar ook andere verhalen, zoals verhalen over heiligen en anekdotes over tijdgenoten, worden soms door Luther in zijn preken gebruikt. Ten opzicht van de Middeleeuwen valt op dat Luther veel minder gebruikmaakt van verhalen over heiligen. Waar hij dat wel doet, richt hij zich niet langer op de voorbede van de heiligen, maar stelt hen als voorbeeld voor de gelovigen nu. Luther laat zijn hoor-

ders participeren in het grote verhaal van Gods leiding van het menselijk geslacht. Hij is zich ervan bewust dat verhalen nodig zijn om de hoorders van een preek te raken en in beweging te zetten.

De eerste twee hoofdstukken van het boek plaatsen Luther in het kader van de narratieve theologie zoals die zich de afgelopen 30 jaar heeft ontwikkeld. Kolb zet Luthers theologie neer als zijn eigen versie van de christelijke 'metanarrative'. Dit 'metanarrative' wordt gevormd door een aantal belangrijke theologische uitgangspunten van Luther, waaronder wet en evangelie, de twee soorten gerechtigheid en de tweerijkenleer. De manier waarop Kolb Luthers theologie verbindt aan narratieve theorieën van diverse huidige auteurs maakt de historische studie actueel.

In de volgende vijf hoofdstukken werkt Kolb aan de hand van diverse Luthercitaten uit op welke manier Luther de christelijke identiteit van de gelovigen probeert te vormen. Luther legt het leven van de gelovigen in de Bijbel direct naast het leven van de gelovigen in zijn eigen tijd. Met name geschiedenissen uit Genesis en het Nieuwe Testament worden veelvuldig door Luther gebruikt als voorbeelden voor het leven nu. Luther leest en preekt de bijbeltekst als een boodschap van God aan mensen van vlees en bloed. Kolb laat in zijn boek zien hoe Luther dit uitwerkt aan de hand van thema's zoals vertrouwen, de omgang met lijden, de lofprijzing van God in eredienst en gebed, de dienst aan de naaste en de omgang met de dood. In deze hoofdstukken schildert Kolb Luther als een prediker die nauw betrokken is op het alledaagse leven van zijn hoorders. De citaten uit de preken van Luther die in het boek staan, maken duidelijk dat de genadeleer van Luther geen passieve gelovigen maakt.

Met betrekking tot de theologie van

Luther heeft dit boek mij niet veel nieuwe inzichten opgeleverd. Met de concrete insteek van zijn boek, in de preken van Luther en het alledaagse leven van de gelovigen, geeft Kolb een duidelijk beeld van Luther als prediker. Daarmee levert hij een goede bijdrage voor het verstaan van Luthers spiritualiteit in het leven van elke dag.

Wilnis

P. Veerman

Hittjo Kruyswijk, *Baas in eigen Boek? Evolutie en Schriftgezag bij de Gereformeerde Kerken in Nederland (1881-1981)*, Verloren, Hilversum 2011, 336 p., € 29,00 (ISBN 9789087042530).

Dit proefschrift schetst de ontwikkeling in de Gereformeerde Kerken in Nederland met betrekking tot de gangbare visie op de evolutietheorie. Kuyswijk (1938) is van huis uit cardioloog en studeerde na zijn pensionering geschiedenis en theologie. Zijn doctoraalscriptie was ook aan dit onderwerp gewijd.

De titel refereert op een wat oneigenlijke wijze aan de strijd om abortus. Creativiteit bevordert de helderheid niet altijd; de titel wil aanduiden dat de gereformeerden door de aanvaarding van het subjectieve karakter van het Schriftgezag het moderne wereldbeeld en de uitleg van de Bijbel konden integreren. Het was geen capitulatie voor het seculiere denken, maar een "ruiterlijke" erkenning dat het *seculum* een betere methode voor het begrijpen van de werkelijkheid bood.' (302)

De auteur maakt niet duidelijk waarom de Bijbel voor de gereformeerden hun 'eigen boek' was en hoe de invloed van de veranderingen in het natuurwetenschappelijke wereldbeeld de hermeneutiek beïnvloedden. Hij zet alle gegevens wel op een rij, maar

analyseert die gegevens vanuit één perspectief waardoor de indruk ontstaat dat de moderne natuurwetenschap in een soort gedwongen wetmatigheid tot relativering van de Bijbel leidt.

Het proefschrift begint in 1881 en verdeelt de eeuw die volgt in drie perioden. De grondlegging van de Gereformeerde Kerken tot 1920, de consolidatie tot 1950 en de grote omslag daarna. Soms slaat Kruyswijk bij de interpretatie de plank mis, bijvoorbeeld als hij zegt dat het scheppingsverhaal voor Kuiper niet tot de kern van de Schrift behoort, omdat Kuiper spreekt over de tegenstelling tussen Christus en de wereld die van Genesis 3 tot Openbaring 19 de hoofdgedachte van de Schrift vormt (51). Bavinck schrijft met betrekking tot de scheppingsdagen niet over het draaien van de aarde om de zon, maar over de rotatie van de aarde (62). Als Bavinck stelt dat in het christendom God zelf in de geschiedenis ingaat, leunt hij niet aan tegen het pantheïsme (68), maar verwijst hij naar de incarnatie.

Het is een sterk punt dat Kruyswijk verschillende perspectieven aan bod laat komen: het perspectief van gereformeerde natuurwetenschappers, het perspectief van de gereformeerde theologen en het perspectief van de leiding van de kerk via de generale synode.

De bioloog J.P. de Gaay Fortman en de natuurkundige W.J.A. Schouten vroegen als eersten nadrukkelijk aandacht voor de oplopende spanning tussen de gangbare interpretatie van Genesis en het gangbare wetenschappelijke wereldbeeld. De vragen werden sterker na de uitbreiding van de VU met een natuurwetenschappelijke faculteit. Historisch gezien is het de vraag of het gevleugelde woord van Lindeboom 'de theologen gingen voorop' wel helemaal klopt. Kruyswijk valt hem wel bij (237), omdat de theologen voor de kerkleiding uitgingen. Maar de natuurwe-

tenschappers gingen toch in zijn analyse voor de theologen uit.

De in 1948 benoemde hoogleraar in de zoölogie J. Lever probeert aanvankelijk onderdelen van de evolutietheorie in te passen in het scheppingsverhaal, maar laat die lijn later los door natuurwetenschap en geloof als twee losstaande domeinen te zien.

Volgens Kruyswijk is het vooral door toedoen van gereformeerde natuuronderzoekers dat de synode in 1981 officieel een narratieve interpretatie van de bijbelse geschiedschrijving aanvaardde. De leidinggevende theologen accepteren de resultaten van de natuurwetenschap en relativieren het Schriftgezag. De kerkleiding keert zich hier eerst nog tegen door bijvoorbeeld de visie van H.M. Kuitert af te wijzen, maar gaat na een decennium overstag in het rapport *God met ons*. Kruyswijk typeert de visie van het rapport wat kort door de bocht: 'De tekst van de Bijbel moest, gechargeerd uitgedrukt, niet meer worden gezien als een goddelijk dictaat, maar als de weerslag van ervaringen van de Bijbelschrijvers van hun relatie met God' (301).

Kruyswijk interpreteert de theologische weerstand tegen de aanpassing van de visie als een symptoom van angst om het 'kroonjuweel' van de 'zekerheid des geloofs' te verliezen. Wellicht is dat wat eenzijdig, maar tegelijk illustreert hij daarmee onbedoeld het onderliggende probleem. Als geloofszekerheid geformaliseerd wordt tot een cognitief aanvaarden van geopenbaarde waarheden, houdt het geen stand. Misschien was een gebrek aan bevinding van meet af aan het grote manco van de synodaal gereformeerde Schriftbeschouwing.

H. van den Belt

Tyconius, *Commentaire de l'Apocalypse. Introduction, traduction et notes par Roger Gryson* (Corpus Christianorum in Translation 10), Brepols, Turnhout 2011, 220 p., € 50,00 (ISBN 9782503540689).

Van de gerenommeerde Latijnse tekstuitgaven in *Corpus Christianorum Series Latina* (CCSL) heeft uitgeverij Brepols inmiddels enkele delen laten verschijnen in vertaling. Deel tien van deze nieuwe serie *Corpus Christianorum in Translation* is het voorliggende commentaar van Tyconius op het laatste bijbelboek. Deze uitgave is bedoeld als aanvulling bij de tekstkritische editie die eerder is verschenen als CCSL 107A. Het betreft feitelijk een reconstructie door Gryson op grond van het werk van latere commentatoren. Het oorspronkelijke werk van Tyconius is voor zover bekend niet bewaard gebleven.

Tyconius is een lekentheoloog die leeft en werkt in het laatste deel van de vierde eeuw, dus deels in de vroegere jaren van Augustinus. Hij behoort bij de donatistische kerk in Noord-Afrika. Toch blijft zijn invloed niet beperkt tot de eigen *pars Donati*. Augustinus maakt er bijvoorbeeld in *De Doctrina Christiana* geen geheim van dat hij zijn winst wil doen met de exegetische en hermeneutische inzichten van Tyconius.

In eigen kring is Tyconius niet onomstreden, met name omdat zijn visie op de kerk beter lijkt te passen bij de *ecclesia catholica* dan bij de afgescheiden gemeenten van de donatisten. In oudere literatuur wordt zelfs gesteld dat hij hierom door zijn eigen kerk veroordeeld zou zijn. Gryson legt er terecht de vinger bij dat dit onbewezen, zelfs onzeker is. Desondanks is het opmerkelijk dat enkele ecclesiologische basisprincipes die Augustinus later zal verdedigen contra de donatisten, reeds bij Tyconius aanwijsbaar zijn, zoals het principe dat de kerk een gemengd lichaam is

waarin koren en kaf vermengd zijn. Het is intrigerend dat de donatist Tyconius in zijn uitleg weigert de scheidslijn te trekken tussen de donatisten als de ware gelovigen en alle andere mensen, zoals in donatistische kring gebruikelijk. In plaats daarvan benadrukt hij het verschil tussen goede en slechte mensen binnen de kerk. Expliciet keert hij zich tegen de gangbare donatistische visie dat de kerk nu al zou bestaan uit enkel ware gelovigen en dat alle onzuiverheid buitengesloten zou kunnen worden, voorafgaand aan de toekomstige definitieve scheiding.

Tyconius aanvaardt Openbaring zonder enig voorbehoud als gezaghebbend Woord van God. Dat impliceert voor hem dat zelfs de kleinste details in de tekst een betekenis hebben. Wat betreft de wijze waarop hij exegetiseert, valt het op dat hij de visioenen zo veel mogelijk 'ont-eschatologiseert'. Hij interpreteert deze niet als eschatologische profetie die betrekking heeft op een verre toekomst maar als openbaring die betrekking heeft op de kerk in de tegenwoordige tijd. Daarbij is de opeenvolging van de vergezichten volgens hem niet chronologisch bedoeld maar worden hierdoor telkens opnieuw dezelfde geestelijke realiteiten vertolkt.

In de praktijk impliceert deze exegetische methode een sterke neiging tot veralgemeniseren. Wanneer bijvoorbeeld de boom des levens in het paradijs als vanzelfsprekend wordt vereenzelvigd met het evangelie van het kruis, wanneer de glazen zee en het water des levens uitsluitend worden betrokken op het doopwater, en wanneer het blazen van de zeven bazuinen wordt uitgelegd als de wereldwijde verkondiging van het evangelie, dan is het de vraag of hiermee recht wordt gedaan aan de tekst in zijn specifieke context. Gezien dergelijke veralgemenisering valt het des te meer op dat Tyconius concreet spreekt over de toekomstige bekering van het

Joodse volk en over een korte periode van grote verdrukking voorafgaand aan de wederkomst van Christus.

Interessant is de wijze waarop Tyconius denkt over een duizendjarig rijk. De periode van 1000 jaar in Openb. 20 is zijns inziens begonnen met de geboorte, het sterven en de opstanding van Christus. Sindsdien is de duivel gebonden en is de kerk opgestaan met haar Hoofd om met Hem te regeren tot de laatste dag. Dit commentaar vertegenwoordigt dus de patristische niet-chiliasische exegetische zoals we deze later ook vinden bij Augustinus.

Er zou meer te zeggen zijn over de relevantie van Tyconius' commentaar. Het geschrift heeft immers grote invloed gehad op de latere exegetische en hermeneutiek. Nog afgezien daarvan is het een van de vroegste verklaringen van de Apocalyps. Wie geïnteresseerd is in de uitleg van het laatste bijbelboek, vindt hier een schat aan informatie. De wijze waarop Tyconius als vertegenwoordiger van de vroege kerk de bijbeltekst benadert, is misschien anders dan in onze tijd gebruikelijk, maar des te meer verfrissend en opscherpend. Mogelijk is de vertaling in het Frans voor veel Nederlanders niet drempelverlagend genoeg. Dat zou pleiten voor een toekomstige vertaling in het Nederlands.

Katwijk aan Zee

J.B. ten Hove

Systematische theologie

Denis Edwards, *How God Acts. Creation, Redemption, and Special Divine Action*, Minneapolis: Fortress Press, 2010, xiv + 207 p., \$ 27.00 (ISBN 9780800697006).

De Australische rooms-katholieke theoloog Edwards publiceert al jaren op het terrein van de dialoog tussen geloof en wetenschap. In dit nieuwe boek gaat hij in op de spannende vraag hoe we ons het handelen van God moeten voorstellen in een door biologische wetmatigheden bepaalde wereld. Uitgangspunt is daarbij voor hem, dat dit handelen 'non-interventionistisch' van aard moet zijn. Dat wil zeggen: God respecteert de integriteit c.q. de eigen wetmatigheid van de natuurlijke processen in het universum. De natuurlijke wereld is voortdurend in beweging, telkens ontstaan nieuwe complexe structuren uit de oude (via 'emergentie'), en het zal erom gaan de onderliggende principes en patronen bloot te leggen die deze processen sturen. Daarin heeft de wetenschap nog een lange weg te gaan, maar ze weet dagelijks gaten in onze kennis te dichten. Het is dan ook geen optie voor de wetenschap om ter verklaring van gebeurtenissen te verwijzen naar een ingreep van buitenaf in natuurlijke processen – bijvoorbeeld in de vorm van een goddelijk ingrijpen.

Tegelijk wil Edwards als gelovige en theoloog vasthouden aan het bijzondere handelen van God ('divine special action') in de wereld. De schepping van hemel en aarde, de komst van Christus, de uitstorting van de Heilige Geest, de soms wonderlijke verhooring van gebeden, de herschepping van de gelovige en van de wereld – in al die gebeurtenissen werkt God op bijzondere wijze. Deze thema's krijgen dan ook elk een eigen hoofdstuk in dit boek. Bij de uitwerking

ervan bouwt Edwards vooral voort op het onderscheid tussen God als eerste oorzaak (*prima causa*) en schepselmatige actoren als tweede oorzaken (*causae secundae*) zoals men dat in de thomistische traditie aantreft (en, voeg ik toe, ten onzent ook bij iemand als Voetius). Vooral Karl Rahner helpt hem om dat onderscheid te transponeren in een eigentijdse toonsoort. Maar hij loopt natuurlijk vast als het gaat over wonderen, want die werden juist opgevat als directe ingrepen van God, zonder gebruikmaking van tweede oorzaken. Op zo'n punt besluit Edwards dan 'to respectfully disagree' (47) met de traditie. Betekent dit dan dat we het geloof in wonderen zijns inziens moeten opgeven? Nee, maar we zullen ze zó moeten begrijpen dat God ook daarin via schepselmatige oorzaken handelt, zij het dat we nog niet volledig begrijpen op welke manier. Maar Edwards is optimistisch: 'It may be that science will one day understand more clearly how prayer (...) can contribute to biological healing' (89). Hoe dan ook: God heeft in de daad van de schepping het hele zich ontwikkelende universum zo vormgegeven, dat zijn bijzondere heilshandelen daarin om zo te zeggen al helemaal opgesloten lag. God handelt dus veelmeer in het geheel dan enkel in bepaalde gebeurtenissen. Het is dan ook niet zo dat God op zeker moment besluit om vanuit de hemel de werking van de natuurwetten even op te schorten teneinde een bijzondere handeling (c.q. een wonder) te verrichten. Ook kunnen we ons moeilijk voorstellen dat God daadwerkelijk reageert op de gebeden van de zijnen – wat bidden zijns inziens echter bepaald niet zinloos maakt.

Edwards is uitstekend thuis in zowel de theologie als de huidige stand van zaken in het natuurwetenschappelijk (en met name evolutiebiologisch) onderzoek. Zijn poging om beide met elkaar te verbinden dwingt

zeker respect en bewondering af. Maar zijn uitgangspunt dat we Gods handelen niet 'interventionistisch' mogen opvatten, functioneert te zeer als een onbetwistbaar axioma. Alvin Plantinga heeft er in zijn laatste boek (2011) op gewezen dat het – afgezien van de vraag of we daarvoor het woord 'interventionistisch' zouden moeten gebruiken – nog helemaal niet zo duidelijk is waarom God niet concreet op bijzondere manieren in de tijd zou kunnen ingrijpen. De bezwaren die velen hiertegen hebben (Edwards is in zijn vakgebied bepaald niet de enige) lijken meer met theologische dan met wetenschappelijke overwegingen samen te hangen. Zo menen velen bijvoorbeeld, dat wanneer God soms inbreekt in de gang der dingen, Hij dat veel vaker zou moeten doen. Maar wie zijn wij om dat te bepalen? Wetenschappelijk gezien biedt met name de kwantummechanica een dermate open wereldbeeld, dat een bijzonder 'ingrijpen' van God in de wereld juist weer voorstelbaar is geworden. Het is dan inderdaad niet zo dat God de natuurwetten tijdelijk opheft, maar wel blijken die wetten veel opener te zijn dan lange tijd werd gedacht. Langs deze lijnen zou er met Edwards nog wel een grondige discussie te voeren zijn over het uitgangspunt dat zo bepalend is voor zijn denken.

G. van den Brink

Stanley E. Porter en Beth M. Stovell (ed.), *Biblical Hermeneutics: Five Views*, IVP Academic, Downers Grove 2012, 224 p., \$ 20.00 (ISBN 9780830839636).

Vijf experts geven hun visie op de bijbelse hermeneutiek. In een tweede bijdrage reageren zij op elkaar. Craig Blomberg vertegenwoordigt de historisch-kritische, Scott Spenn

cer de literaire of postmoderne, Merold Westphal de filosofische, Robert Wall de canonieke en Richard Gaffin de heilshistorische benadering. Het zijn allemaal gerenommeerde Amerikaanse wetenschappers, hoewel de een meer systematisch-theologisch en de ander meer exegetisch georiënteerd is. Zoals je kunt verwachten bij een uitgave van IVP, behoren alle auteurs tot het brede spectrum van de 'evangelicals'. Zij geven aan dat zij het gezag van de Schrift recht willen doen. Er is een opvallende consensus over het feit dat de verschillende benaderingen elkaar niet uitsluiten.

De visies staan los naast elkaar en worden door de redactie niet aan elkaar verbonden. De inleiding is een oppervlakkige introductie tot het thema. Het is verwarrend dat de vijf visies daar in een andere volgorde staan dan in het boek. De auteurs leggen hun visie uit aan de hand van de exegese van Mattheüs 2:7-15. 'The proof of the pudding is in the eating', zal de redactie gedacht hebben, maar de introductie noemt deze tekst niet eens, laat staan dat zij de keuze voor deze tekst verantwoordt.

Het in de inleiding genoemde onderscheid tussen hermeneutische vragen achter de tekst, in de tekst en voor de tekst, is bruikbaar om de relaties te onderscheiden tussen de concrete tekst en de achterliggende heilsgeschiedenis, de tekst en de canonieke context van de hele Schrift en de tekst en de oorspronkelijke of hedendaagse lezers. De betekenis van de tekst mag nooit los gezien worden van die relaties.

Blomberg stelt dat alle alternatieve benaderingen voort moeten bouwen op de historisch-kritische of grammaticale aanpak (28). De invulling die hij aan het begrip historisch-kritisch geeft is erg behoudend. Hij ziet nauwelijks spanning tussen deze benadering en de onfeilbaarheid van de Schrift en gaat bij de uitleg van Mattheüs 2 ook uit van de histori-

citeit van de wijzen uit het oosten, zonder die te problematiseren. Deze benadering zou in de Nederlandse context eerder bijbelgetrouw dan historisch-kritisch genoemd worden. Nu hoeven die twee elkaar ook niet per se uit te sluiten. De auteur stelt dat duizenden evangelicale bijbelwetenschappers gebruikmaken van gekuiste vormen van historische kritiek zonder de 'inerrancy' van de Schrift op te geven (37).

Westphal is opvallend positief over het postmodernisme. Terecht stelt hij dat het modernisme nu ook niet zo vriendelijk was voor het bijbelse geloof. 'Er is niets inherent seculiers aan de uitdaging die het postmodernisme biedt aan het filosofische modernisme' (87).

De invulling die Gaffin, hoogleraar aan *Westminster Seminary*, geeft aan de heilshistorische benadering stoelt op de theologie van de gereformeerde reformatie en de orthodoxie en is vooral geïnspireerd door Geerardus Vos (1862-1949), van *Princeton Seminary*. Hoe sterk hij daarbij de eenheid van het Oude en Nieuwe Testament benadrukt, blijkt bij zijn uitleg van het citaat van Mattheüs (2:15) uit Hosea 'Uit Egypte heb Ik Mijn Zoon geroepen.' Volgens Gaffin moet dat wel overeenstemmen met de intentie van de oorspronkelijke auteur. Alleen zo kun je de eenheid van de bijbelse openbaring waarborgen (105). Dat gaat behoorlijk ver. Overigens is de concrete uitwerking van Gaffin wel mooi. Israël is als collectief de geroepen Zoon van God. Israël faalt, maar Christus neemt zijn plaats in. Prachtig, maar de eenheid van de Schrift betekent toch niet per se dat de NT-ische uitleg altijd met de bedoeling van de menselijke auteur overeenstemt.

In zijn reactie geeft Blomberg terecht aan dat de joodse schriftuitleg waarmee de NT-ische auteurs vertrouwd zijn meer ruimte laat voor een vrije interpretatie dan Gaf-

fins hermeneutiek doet vermoeden. Op zijn beurt stelt Gaffin dat Blomberg weliswaar een gekuiste vorm van historische kritiek voorstaat, maar de onder zijn benadering liggende autonomie van de menselijk rede niet afzweert.

Het hele palet aan meningen geeft een goed inzicht in de discussie tussen verschillende benaderingen van de Schrift, die blijkbaar te rijk is om in een hermeneutisch perspectief gevangen te worden.

H. van den Belt

Ethiek

Dirk Ansorge (ed.), *Der Nahostkonflikt. Politische, religiöse und theologische Dimensionen*, Beiträge zur Friedensethik Bd. 43, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 2010, 336 p., € 29,80 (ISBN 9783170215009).

De verschillende bijdragen in deze bundel zijn voortgekomen uit conferenties die in 2007 en 2008 in de *Katholische Akademie* van het bisdom Essen in Mülheim a/d Ruhr gehouden werden. De eerste conferentie had als thema 'Zwischen Konfliktverschärfung und Friedensforschung: Die Ambivalenz religiöser Texte in politischen Konflikten am Beispiel des Nahostkonflikts' en werd georganiseerd in samenwerking met de *Nahostkommission* van Pax Christi. De tweede conferentie vond plaats in samenwerking met o.a. het *Hamburger Institut für Religion und Frieden* en was gewijd aan de problematiek van de zelfmoordaanslagen, met als kernthema's 'gesellschaftliche Rahmenbedingungen, politische Ziele, religiöse Deutungen'. De laatste conferentie was samen met het verband van voormalige studenten aan de Dormitio Abdij in Jeruzalem opgezet onder het

thema: 'Große Verheißungen – kleines Land. Religiöse Dimensionen des Nahostkonflikts'.

Deze opsomming is voldoende om duidelijk te maken dat de lezer geen strak opgezette bundel kan verwachten, maar eerder een bont palet aan thema's. Dat is ook zo, maar bij een bundel die cirkelt om de huidige complexe situatie in het Midden-Oosten kan dat ook moeilijk anders en is de breedheid tot op zekere hoogte een voordeel, omdat daar nu eenmaal alles met alles samenhangt. Dat neemt niet weg dat een enkele bijdrage wellicht beter verwezen had kunnen worden naar een specialistisch tijdschrift of een thematisch uitgelijnde bundel, zoals die van Thomas Elßner over 'Die Joshua-Rezeption des Origenes in den Homilien zum Buch Josua'.

Van de zestien artikelen in deze bundel zijn er maar liefst zeven aan de vragen rond het land en de landbelofte gewijd. Informatief zijn de bijdragen van Uri Kaufmann over de moderne zionistische beweging in relatie tot het land Israël en die van Claudia Baumgart-Ochse over de gepolitiseerde religie van de Joodse kolonisten. De redacteur schrijft over het christelijk concept van het 'Heilige Land' en Alexander Flores over de landbelofte vanuit islamitisch perspectief. Hij betoogt dat er geen islamitische claim op het 'Heilige Land' is en dat eigenlijk alleen Jeruzalem voor hen belangrijk is. Flores wijst op de merkwaardige omstandigheid dat diverse prominente Palestijnen de laatste tijd betwijfelen en zelfs ontkennen dat de joodse tempel ooit in Jeruzalem heeft gestaan. Ulrike Bechmann schrijft over de interpretatie van de bijbelse landbeloften en noteert met enige bitterheid dat de boodschap van hoop voor machtelozen is geworden tot een rechtvaardiging voor machthebbers, die geweld legitimeert en zelfs stimuleert. Ottmar Fuchs schrijft over de vraag voor welke sociale en

politieke praxis de gedachte van religieuze verkiezing wordt ingezet en oefent in dat verband scherpe kritiek uit op Friedrich-Wilhelm Marquardt. Hij verwijt hem een slechte geschiedenis­theologie, als hij de Palestijnen ertoe oproept hun eigen verlangens op te offeren voor het geheim van de verkiezing van Israël.

Vijf bijdragen gaan in op de vragen rond het religieus geweld, waarvan er één – die van Babak Khalatbari – zich bezighoudt met hoe men in Afghanistan omgaat met de zelfmoordaanslagen en die het hoofd poogt te bieden. In één artikel slechts wordt de vraag van de verzoening tussen Israëli's en Palestijnen gethematiseerd, onder de sprekende titel: 'Theologisch gefordert – realpolitisch eine Illusion'. Hoe ernstig ook, het heeft er veel van dat daarmee de werkelijkheid is getypeerd.

G.C. den Hertog

Jochen Bohn, Thomas Bohrmann & Gottfried Küenzlen (ed.), *Die Bundeswehr heute: Berufsethische Perspektiven für eine Armee im Einsatz*, Beiträge zur Friedensethik 44, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 2010, 90 p., € 19,80 (ISBN 9783170216549).

Dit boekje bevat een vijftal bijdragen van zowel protestantse als rooms-katholieke theologen, die allen doceren aan het – het is een hele mond voll! – *Institut für Theologie und Ethik an der Fakultät für Staats- und Sozialwissenschaften der Universität der Bundeswehr München*. Centraal staat de noodzakelijke heroriëntatie binnen de *Bundeswehr*, nu men in een heel andere wereld dan die van de Koude Oorlog als Duitsers elders in de wereld inmiddels deelneemt aan vredesmissies. Het kernwoord is 'Innere Führung',

waarmee de innerlijke houding van de soldaat wordt aangeduid. Daarvoor is een 'neues Leitbild' nodig, betoogt Gottfried Küenzlen, en de bijdrage van de *christelijke* ethiek daaraan is volgens hem (a) een nuchtere en illusieloze kijk op de werkelijkheid en (b) het besef niet volmaakt te hoeven zijn. Dat is nogal mager, dunkt me, en het zal niet eenvoudig zijn hiermee cynisme en pragmatisme te boven te komen en inhoudelijk wegen te wijzen.

Jochen Bohn pleit voor heroriëntatie op kruis en opstanding en meent dat er op grond daarvan een eind dient te komen aan het verbond tussen christelijk geloof en seculiere heilsverwachting (door hem 'heilsillusie' genoemd). Hij ziet de soldaat vooral als *κατεχων* of 'weerhouder' en gebruikt daarmee een heel specifieke term uit het Nieuwe Testament op een manier die ik daar zo niet tegenkom. Handhaaft hij daarmee onder een negatief voorteken in feite niet het verbond tussen christelijk geloof en seculiere heilsverwachting? Bohn acht het ook goed mogelijk dat zich in de komende tijd uitgerekend in het leger een omslag zal aftekenen 'zu einem ganz lebendigen Christentum und zu einer ganz anders mächtigen Kultur des Aufhaltens' (58).

Als bijlage in het boek is een *Taschenkarte* 'Ethik im Einsatz' (een aantal ethische vuistregels voor de militair) opgenomen, die – begrijp ik uit de inleiding – nogal wat discussie heeft opgeroepen. Het zou te ver voeren om er hier uitvoerig op in te gaan, maar niet helemaal gelukkig – om het zacht uit te drukken – lijkt me de eerste stelregel in de 'paragraaf' 'Ich und mein Auftrag': 'Befehl ist Befehl'. Al met al: goed, dat er intensief over 'innere Führung' wordt nagedacht, maar enige christelijk-theologische verdieping en invulling zou geen kwaad kunnen.

G.C. den Hertog

Konrad Hilpert (ed.), *Zukunftshorizonte katholischer Sexualethik*, (Quaestiones Disputatae Bd. 241), Herder, Freiburg/Basel/Wenen 2011, 520 p., € 45,00 (ISBN 9783451022418).

Dit 241ste (!) deel in de serie *Quaestiones Disputatae* heeft – zo opent het Woord vooraf – méér dan andere delen in deze serie een actuele aanleiding: het bekend worden van het seksueel misbruik in diverse rooms-katholieke parochies en inrichtingen over de hele wereld. De Duitstalige rooms-katholieke ethici hebben in 2010 een verklaring hierover doen uitgaan en nu ook een lijvige bundel gepubliceerd, waarin men niet alleen het verleden kritisch in ogenschouw neemt, maar het thema seksuele ethiek ook nadrukkelijk verder wil denken dan de rooms-katholieke kerkelijke leer doet (vandaar het eerste woord van de titel: *Zukunftshorizonte*). In de prospectus van de uitgever heeft de bundel de ondertitel ‘Bausteine zu einer Antwort auf die Missbrauchsdiskussion’. Die ondertitel ontbreekt in de bundel zelf, maar geeft de inhoud ervan wel kernachtig weer.

De 32 bijdragen zijn over vier rubrieken verdeeld. Het eerste cluster, ‘Kultur- und theologisches Aspekte’, bevat onder meer een beknopt, maar instructief overzicht van de geschiedenis van het celibaat in de Rooms-Katholieke Kerk (Franz Xaver Bischof). Het celibaat werd pas tijdens de Gregoriaanse hervorming in de twaalfde eeuw verplicht gesteld voor hen die een kerkelijke wijding ontvingen. De praktijk was evenwel tot in de zestiende eeuw sterker dan de leer. Daarnaast biedt deze rubriek – hoe kon het ook anders – een bijdrage over de doorwerking van Augustinus’ visie op huwelijk en seksualiteit onder de veelzeggende titel ‘Sexualpessimismus im Kontext der Erbsündenlehre’ (Hans J. Münk). De kerkvader wordt hier

overigens niet zonder meer verantwoordelijk gesteld voor zijn *Wirkungsgeschichte*.

De tweede rubriek heeft als opschrift ‘Grundlegende Aspekte’. Hier zien de auteurs de vraag onder ogen, wat seksualiteit ten diepste is. Jochen Sautermeister betoogt dat in de seksualiteit het fundamentele menselijke verlangen naar zowel autonomie als relatie samenkomen. Stephan Ernst stelt in aansluiting bij Wolfgang Bartholomäus dat het accent van de traditionele rooms-katholieke visie op seksualiteit in het kader van vruchtbaarheid niet beperkt moet worden tot voortplanting alleen, maar tot de ‘scheppende en levengevende betekenis van seksualiteit in het algemeen’. De bijdrage van Christoph Böttigheimer wil ik hier ook noemen, die gewijd is aan wat de Rooms-Katholieke Kerk inzake het seksueel misbruik door ambtsdragers zo veel moeite geeft: de leer van de heiligheid van de kerk. De onthullingen en schandalen raken aan de fundamenten van het kerk-zijn.

Het derde cluster bijdragen staat onder het kopje ‘Alte Probleme und neue Herausforderungen’. In veertien bijdragen komen hier de hete hangijzers langs: echtscheiding en uitsluiting van de eucharistie, seksueel geweld in de gezinnen, seksualiteit en handicap, transseksualiteit, pornografie, aids, virtuele seksualiteit, relaties van mensen van hetzelfde geslacht en de idealisering van huwelijk en gezin in het kerkelijke ethische onderricht. Ik geef hieruit alleen een opmerking door van Sabine Demel, dat één van de belangrijkste oorzaken van omvang en duur van het misbruik gelegen is in de politiek van geheimhouding en binnenkerkelijke afhandeling die het Vaticaan tot voor kort heeft gevoerd.

In de laatste rubriek – ‘Konsequenzen’ – is te lezen over ethische richtlijnen ter voorkoming van seksueel misbruik (Peter Fonk), en over hoe een ‘verbodsmoraal’ kan plaats-

maken voor christelijke 'liefdeskunst' (Franz-Josef Bormann). De redacteur van deze bundel sluit af met een tweetal artikelen waarin hij – zoals de titel van het boek belooft – naar de toekomst kijkt. De wijze waarop in deze bundel over seksualiteit en wat ermee samenhangt geschreven wordt is duidelijk gekleurd door de problematiek in de Rooms-Katholieke Kerk, maar dat neemt niet weg dat er voor een protestant voldoende stof tot bezinning en huiswerk in zit.

G.C. den Hertog

Richard J. Mouw, *The Challenges of Cultural Discipleship: Essays in the Line of Abraham Kuyper*, Eerdmans, Grand Rapids 2012, 246 p., \$ 20.00 (ISBN 9780802866981).

Richard J. Mouw, president van Fuller Seminary, heeft veel nagedacht over de verhouding tussen christendom en cultuur. Deze bundel biedt een mooie bloemlezing van artikelen die hij daarover tussen 1989 en 2010 heeft gepubliceerd. De hoogleraar in de christelijke filosofie wil de neocalvinistische erfenis van Abraham Kuyper en van de reformatorische filosofie – de wijsbegeerte der wetsidee – vruchtbaar maken.

In dertien essays ontwikkelt hij zijn perspectief op de cultuur. Het is boeiend om te lezen hoe hij omgaat met kuyperiaanse thema's als de soevereiniteit in eigen kring, pluriformiteit, de scheppingsordening en het cultuurmandaat. De laatste term is geïkt door Klaas Schilder. Het feit dat iemand als Mouw daar pas erg laat achterkomt (130) is illustratief voor de ongedifferentieerde wijze waarop de neocalvinistische erfenis in Amerika wordt overgedragen.

Bijzonder interessant zijn de artikelen waarbij hij een discussie uit de Nederlandse

kerkgeschiedenis analyseert en toepast. Zo trekt hij parallellen tussen het Nederlandse conflict over de veronderstelde wedergeboorte en de strijd onder Amerikaanse presbyterianen over de zaligheid van alle jonggestorven kinderen. Buitengewoon boeiend is ook de analyse van de visie van Klaas Schilder op de cultuur. Mouw ziet overeenkomsten met Stanley Hauerwas, alle anti-doperse retoriek van Schilder ten spijt. De sympathie voor de doperse lijn bij hedendaagse vrijgemaakte theologen bevestigt mijns inziens zijn analyse.

Volgens Mouw is het de taak van de christen om ondanks de zondeval te speuren naar tekenen dat God zijn schepping niet heeft losgelaten en in de gevallen wereld te werken aan herstel van overeenkomstig Gods oorspronkelijke bedoeling. Hij verzet zich tegen de gedachte dat het ontstaan van het *corpus christianum* na Constantijn de zondeval van het christendom is. Hij staat echter wel open voor kritiek op de verkeerde manieren waarop de relatie tussen kerk en staat, tussen christendom en cultuur vaak is uitgewerkt. Een te sterke band heeft soms tot perverse vermengingen van burgerschap en christendom en tot zondige compromissen geleid.

Mouw heeft zelf ook een ontwikkeling doorgemaakt. Dat blijkt uit zijn bereidheid om het beroep op de scheppingsordening en het cultuurmandaat te relativiseren aan de hand van de nieuwtestamentische oproep tot navolging van Christus. Hij wil daarbij rekening houden met de kritiek van een menno-niet als John H. Yoder, die in zijn *Politics of Jesus* voor de normering van het christenleven alle nadruk op de Bergrede legt. Yoder vat het verschil eens kernachtig samen: Mouw zegt: 'gevallen, maar geschapen,' en ik zeg: 'geschapen, maar gevallen' (20). Mouw vindt dat de betekenis van de komst van Christus voor de in de scheppingsordening

gefundeerde roeping van de christen beter uitgewerkt moet worden.

De titel van de bundel geeft de positie van Mouw treffend weer: het discipelschap roept Christus' volgelingen niet weg van de wereld, maar voltrekt zich in de cultuur. Daarmee staat Mouw wel in lijn met Kuyper, maar geeft hij door de nadruk op de *Imitatio Christi* ook diens neocalvinistische erfenis een doperse draai die weldadig aandoet.

H. van den Belt

Heinz-Günther Stobbe, *Religion, Gewalt und Krieg. Eine Einführung*, Theologie und Frieden Band 40, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 2010, 342 p., € 39,90 (ISBN 9783170213722).

De auteur van deze studie is rooms-katholiek theoloog, als hoogleraar systematische theologie en 'theologische Friedensforschung' verbonden aan de universiteit van Siegen. Stobbe opent zijn boek met de constatering dat de seculariseringstheze wel als weerlegd mag gelden. Hij verwijst daarvoor opmerkelijk genoeg niet als eerste naar de vloed van religieus gemotiveerd geweld van moslimzijde, zoals onze eeuw die laat zien, maar naar de rol die kerk en geloof in de voormalige DDR en met name in Polen hebben gespeeld in de nadagen van de Koude Oorlog. Zeker tegen de achtergrond van de recente ontwikkelingen acht de auteur het merkwaardig dat de rol van religie in de 'Friedensforschung' niet of nauwelijks aan de orde is geweest. Doel van dit boek is te laten zien hoe de religie zich verhoudt tot het thema van het geweld, of anders: te beschrijven hoe geweld binnen de religie ter sprake komt. 'Religie' wordt hier bewust in het enkelvoud geschreven, want ook al kennen we het verschijnsel

'religie' alleen in de vele concrete gestalten uit heden en verleden, niettemin is het volgens de auteur een werkelijkheid *sui generis*. Probleem is alleen wel, dat 'religie' pas sinds 1750 als eigen werkelijkheid wordt gezien en benoemd en dat het dus lastig is haar vóór die tijd helder als zodanig in beeld te krijgen. De Grieken bijvoorbeeld hadden vele goden, maar geen woord voor religie. Ook afgedacht daarvan hebben we te maken met een veelheid aan aspecten, die de auteur heeft genoopt een gefundeerde werkhypothese van wat religie 'is' te formuleren. Als 'entscheidendes Merkmal' mag volgens Stobbe het onderscheid van sacraal en profaan gelden, dat uit de ervaring van het heilige als een hogere macht voortvloeit. Hij gaat op basis van deze godsdienstfenomenologische werkhypothese 'religie-immanent' te werk, dat wil zeggen: hij vraagt van binnenuit hoe de religies zich tot geweld en oorlog verhouden. Langs deze weg gaat het hem erom zicht te krijgen op de intrinsieke verbanden tussen religie, geweld en oorlog. Op de eerste bladzijde citeert Stobbe José Saramago, die heeft gesteld dat geen enkele religie ertoe heeft gediend, mensen tot elkaar te brengen. En inderdaad heeft het verschijnsel religie van meet af aan met de ervaring van geweld te maken, zodat het wel lijkt of daarin de oorsprong ervan ligt. Alleen al daarom heeft de 'Friedensforschung' er geen goed aan gedaan de rol van de religie buiten beschouwing te laten.

Na een eerste verkenning 'A. Zum Begriff der Religion' van een twintig bladzijden volgen de twee grote inhoudelijke delen: 'B. Religion, Gewalt und religiöse Gewalt' (p. 33-85) en 'C. Religion und Krieg' (p. 87-323), waarna het boek met deel 'D. Zusammenfassung' (p. 325-332) in de vorm van een dertiental thesen wordt afgesloten. In het eigenlijke onderzoek wordt erg veel overhoop gehaald. In het eerste deel – over religie

en geweld – passeren diverse godsdiensten uitvoerig de revue, met thema's als kosmogeenese en de plaats en betekenis van (mensen-) offers, waarbij uitvoerig wordt ingegaan op de gedachten van René Girard. In het deel over 'religie en oorlog' komt een scala aan onderwerpen voorbij, zoals oorlog en kannibalisme, de 'sterrenoorlogen' van de Maya's en de 'bloemenoorlogen' van de Azteken, de 'heilige oorlog' in Griekenland, bij de Germanen en in Israël, de leer van de rechtvaardige oorlog bij respectievelijk Cicero en Augustinus, de kruistochten (o.a. Bernhard van Clairvaux) en de gewapende strijd en de heilige oorlog in de islam. Het overzicht is boeiend en instructief, maar het resultaat is zo gedifferentieerd dat de samenvatting voornamelijk uit onderzoeksdesiderata bestaat. Al met al: een interessant boek, maar het is zo breed opgezet, dat men zich kan afvragen of één auteur dat hele veld kan overzien en adequaat in kaart brengen.

G.C. den Hertog

Volker Stümke & Matthias Gillner (ed.), *Friedensethik im 20. Jahrhundert*, Theologie und Frieden Bd. 42, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 2011, 284 p., € 44,90 (ISBN 9783170218376).

De titel van dit boek dekt de lading niet helemaal. Men zou verwachten een overzicht te krijgen van de diverse 'vredestheologieën' die de twintigste eeuw wereldwijd heeft laten zien. De bundel biedt enerzijds minder – men richt zich voornamelijk op Duitsland en beperkt zich tot de tijd na de Tweede Wereldoorlog – en anderzijds meer – er staan ook allerlei stellingnames van legerofficieren en docenten bij de *Bundeswehr* in en een bijdrage met reflecties naar aanleiding van de oor-

log in Afghanistan (die toch echt in de 21ste eeuw valt).

De bundel is verdeeld in drie rubrieken. In de eerste – 'Historische Impulse' – is een drietal bijdragen opgenomen, waarin respectievelijk de vredesethiek van Dietrich Bonhoeffer, de discussie in de *Evangelische Kirche* in Duitsland om de herbewapening van de Bondsrepubliek na 1949 en de discussie over de atomaire wapening in het Duitse protestantisme vanaf het midden van de jaren vijftig van de vorige eeuw in kaart worden gebracht. Deze rubriek bevat één bijdrage van de hand van een rooms-katholiek auteur, die zich richt op de ontwikkelingen in de vredesethiek na de val van de Muur in 1989. Een overzicht van het denken over oorlog en vrede in rooms-katholieke kring gedurende de jaren na de Tweede Wereldoorlog tot aan de val van de Muur ontbreekt. Verder biedt deze rubriek nog drie terugblikken op en stellingnames in de discussie rond het 'Navo-dubbelbesluit' en wat er in de jaren tachtig van de vorige eeuw op volgde. Uit dit overzicht blijkt wel dat het artikel over Bonhoeffer een wat vreemde eend in de bijt is.

De tweede rubriek – 'Neue Anregungen' – bevat behalve de al genoemde bijdrage over de oorlog in Afghanistan artikelen over de theologie van de bevrijding, het 'Projekt Weltethos' van Hans Küng en een interessante weergave van en discussie met de vredesethiek van Stanley Hauerwas (Martin Leiner).

De derde rubriek – 'Aktuelle Debatten' – biedt onder meer een analyse van de kritiek van Jürgen Habermas op de revitalisering van de theorie van de 'rechtvaardige oorlog' bij Michael Walzer (Matthias Gillner). Habermas verwijt Walzer dat hij de facto de Bush-regering een legitimatie gegeven heeft om het voeren van oorlogen weer zaak te laten zijn van nationale regeringen in plaats

van de Verenigde Naties of de NAVO. Een officier, Hartwig von Schubert, tekent de verschrikkingen die een nucleaire oorlog in Europa zou hebben betekend, om vervolgens te pleiten voor een 'Weltnuklearordnung'.

Al met al een bundel met een aantal interessante bijdragen, die redactioneel gezien geholpen zou zijn geweest met een strakkere en meer evenwichtige opzet, die ook beter recht had gedaan aan de titel.

G.C. den Hertog

Praktische theologie

Robert Vosloo, *Engelen als gasten? Christelijke gastvrijheid*, vertaald door Margriet van der Kooi, Boekencentrum, Zoetermeer 2011, 175 p., € 16,50 (ISBN 9789023925903).

Robert Vosloo, hoogleraar systematische theologie en kerkgeschiedenis aan de universiteit van Stellenbosch (Zuid-Afrika), biedt een bijzonder rijk boek over christelijke gastvrijheid. Vanuit de breedte van de christelijke theologie en de historische ontwikkeling van christelijke traditie laat hij zien dat gastvrijheid niet vanzelfsprekend een culturele waarde is van de westerse (christelijke) cultuur. Juist omdat Vosloo schrijft vanuit de context in Zuid-Afrika, is dit boek van grote waarde voor de veranderende samenleving in Nederland. Gastvrijheid, *philoxenia* in het nieuwtestamentisch Grieks, letterlijk 'liefde voor de vreemdeling', is zowel een belangrijk thema in het huidige politieke klimaat als van grote betekenis in de praktijk van missionaire initiatieven en (missionair) gemeente-zijn.

Vosloo betoogt dat christelijke gastvrijheid een provocatie is tegen het onkritische gebruik van categorieën als wij-zij-denken, zoals dat in het publieke debat en ook bin-

nen de kerk gebeurt. Het willen beschermen van de eigen identiteit als reactie op de confrontatie met de ander leidt uiteindelijk tot demonisering van de ander. Gastvrijheid gaat ten diepste over het zich openstellen voor een ander, wat tot een verruiming in plaats van het opgeven van de eigen identiteit leidt.

In het eerste deel, 'de verwelkoming van de ander', geeft Vosloo randvoorwaarden van christelijke gastvrijheid. Het zich openstellen voor de ander vraagt om *tijd* en *plaats* maken. Op heldere wijze zet Vosloo uiteen hoe christelijke gastvrijheid haaks staat op de economisering van de tijd in onze cultuur. Hij schrijft over de tijdsopvatting van het Koninkrijk waar tijd als gave, als geschenk, geheiligd is, mensen heel maakt en bevrijdt (p. 36). Maar behalve tijd maken, vraagt christelijke gastvrijheid ook om het delen van sociale ruimtes, wat begint met het openstellen van je huis. Ruimte maken gaat niet alleen over insluiting en uitsluiting van de ander, maar ook over grondbezit en gerechtigheid. Ten diepste verbindt Vosloo christelijke gastvrijheid met het hart van God als gastvrije God.

In het tweede deel, 'gastvrijheid door de eeuwen heen', reikt Vosloo een verkenning aan van gastvrijheid in zowel bijbels als historisch perspectief. In de oudtestamentische teksten laat Vosloo de spanning tussen de openheid van Israël naar de vreemdelingen enerzijds en hun monotheïstische exclusiviteit anderzijds voluit staan. Ook hier wordt ingegaan op de vraag naar de eigen identiteit in relatie tot de ander. Gastvrijheid heeft zowel te maken met de herinnering aan het vreemdelingschap als met de verhouding tussen het volk en God. In het hoofdstuk over nieuwtestamentische teksten en gastvrijheid legt Vosloo de nadruk op de verhalen over het Koninkrijk van God waarin

gesproken wordt over de maaltijd, het feestmaal, over thuiskomen en feestvieren. Trefend schrijft hij over de vreemde logica van gastvrijheid binnen het Koninkrijk van God: de categorieën 'binnen' en 'buiten' worden opgeheven door de inclusieve toon van de uitnodiging tot het feestmaal. Maar ook bij Paulus, in de context van de opbouw van jonge geloofsgemeenschappen, is gastvrijheid rond de maaltijd een centraal thema. 'De maaltijd heeft de kracht om sociale grenzen te scheppen of te herzien' (p. 92). In dit hoofdstuk komt tevens de nauwe relatie tussen gastvrijheid, zorg en liefde naar voren.

Met een overzicht van gastvrijheid in de kerkgeschiedenis vanaf de Vroege Kerk tot en met de 20^e eeuw, inclusief de Verlichting, laat Vosloo zien hoe het verstaan van christelijke gastvrijheid niet losgezien kan worden van de specifieke maatschappelijk context en tijd. Door middel van een uitstap naar denkers in de 20^e eeuw, onder wie Levinas, Derrida en Ricoeur, verdiept de schrijver op beknopte, maar zeer toegankelijke wijze het thema gastvrijheid en onze relatie met de ander.

Het derde deel van het boek, 'praktijken van gastvrijheid', biedt een drietal actuele gespreksgebieden in relatie tot gastvrijheid. Achtereenvolgens komen de thema's gastvrijheid en politieke en economische instituten, gastvrijheid en christelijke gemeenschappen, en gastvrijheid en het interreligieuze gesprek aan bod. De nadruk die Vosloo legt op het bevorderen van een cultuur van gastvrijheid in christelijke gemeenschappen is mij uit het hart gegrepen. Gastvrijheid is meer dan een welkom bij de deur, maar hangt vooral samen met het besef dat we zelf vreemdeling zijn geweest en leven vanuit Gods goedheid, de grote Gastheer.

Tot slot, dit boek is een confronterend en ongemakkelijk boek. Het doet een oproep aan gelovigen en de kerk om de betekenis

van christelijke gastvrijheid te (her)ontdekken. Daarmee laat Vosloo een krachtig profetisch geluid horen voor de kerk van vandaag.

Amstelveen

Miranda Klaver

Missiologie en oecumenica

Ruud Stiemer, *Johannes Verkuyl (1908-2001): een leven lang zending en dialoog. De ontwikkeling van zijn visie op andere godsdiensten en levensbeschouwingen*, Zoetermeer 2012, 243 p., € 22,50 (ISBN 9789023921073).

In mei van dit jaar promoveerde collega Ruud Stiemer, predikant bij de Haagse protestantse gemeente op bovenstaande studie. Dat het zover kwam naast het intensieve gemeentewerk verdient op zichzelf al lof. De inhoud van dit boeiende boek doet dat niet minder.

De keus voor dit thema uit het brede oeuvre van Verkuyls nalatenschap heeft twee redenen. Ten eerste heeft de vraag naar de verhouding van het evangelie tot andere godsdiensten en levensbeschouwingen Verkuyl levenslang hoog gezeten en was het voor hem een 'heilig moeten' om, tegen de stroom van het praktische en academische pluralisme in, te blijven pleiten voor de unieke betekenis van Christus. Daarmee stond of viel de noodzaak van de zending. Ten tweede vraagt onze huidige multireligieuze samenleving om een blijvende theologische bezinning. Via de bestudering van Verkuyls *theologia religionum* wil Stiemer nagaan in hoeverre de door hem gegeven antwoorden valide zijn voor vandaag. Gods openbaring in de Schriften was voor Verkuyl bron en norm in al zijn theologiseren. Hij wilde 'de resultaten van de godsdienstwetenschappen (...) doorlichten met de zoeklichten van de openbaring van de

Vader, de Zoon en de Heilige Geest'. Met deze opstelling bewoog hij zich in de lijn van Kraemer, Barth en Johan H. Bavinck.

Stierner heeft in zijn studie gekozen voor een combinatie van een systematische en chronologische opzet, om zodoende de theologische ontwikkelingen te relateren aan de veranderende contexten waarin Verkuyl leefde en theologiseerde. Dat maakt deze studie tot een boeiend relaas. Het is de auteur gelukt om op deze wijze het waarom van verschuivingen in denken en accenten inzichtelijk te maken. Bijzonder daarbij is dat een existentiële ervaring van de allesomvattende verzoenende kracht van het bloed van Christus voor Verkuyl het blijvende *Leitmotiv* is geworden van zijn hele theologiseren. Hierin lag, volgens Stierner, de drive om zijn leven lang de dialoog met andersdenkenden aan te gaan. Waarbij hij vast geloofde in de onzichtbare maar altijd aanwezige derde Gesprekspartner, de Heilige Geest.

Op grond van de Schriften ziet Verkuyl een dubbele beweging in het religieuze streven van de mens. Enerzijds is er sprake van een zoeken en tasten naar God – dankzij het feit dat God zich in zijn schepping blijft openbaren –, anderzijds is er sprake van verzet waardoor men de waarheid verdraait en ten onder houdt. Daarom zal de dialoog altijd moeten uitmonden in een oproep tot bekering. Gaandeweg raakte hij echter al meer overtuigd dat de actieradius van Gods genade en de werking van de Geest verder reikt. Geïnspireerd door Max Warren begon hij te pleiten voor 'a theology of attention', waarin wij bedacht moeten zijn op de 'morsetekens van de Geest in andere religies'. Vanuit een trinitarische invulling van de *theologia religionum* kwam Verkuyl tot een christocentrisch heilsuniversalisme en stelde hij de *Christos Pantocrator* al meer centraal. Deze reikwijdte van de genade liet de oproep

tot bekering onverlet. Ontbrak die dan leidde dat volgens Verkuyl tot een soort 'kerkelijke zelfmoord'. Ook sloot Verkuyl de mogelijkheid van verloren gaan niet uit als gevolg van een keus tégen de genade. Op latere leeftijd boog Verkuyl terug in zijn denken in reactie op een toenemend religieus pluralisme.

In zijn concluderende slotbeschouwing komt Stierner tot een vijftal constanten in het denken van Verkuyl, die om voortgaande doordenking vragen in de actuele missionaire contexten: de dialectische visie op religie, de centrale en beslissende betekenis van Christus in deze wereld, de normerende betekenis van de openbaring, de impact van Gods verzoenend handelen en de noodzaak van de missionaire dialoog (trialoog). De auteur lijkt zo gegrepen door de inzet en aanpak van Verkuyl, dat er nauwelijks sprake is van een kritische tegenstem. Wat mij betreft had die wel wat krachtiger mogen klinken, vooral met betrekking tot zijn optimistische kijk op het christocentrische heilsuniversalisme. De Schrift spreekt minder triomfantelijk. Bovendien valt het doen van gerechtigheid daar niet automatisch samen met de doorbraak van Gods koninkrijk. Wedergeboorte blijft daar het sleutelwoord. Van harte beaam ik echter de slotzinnen van deze studie: 'Johannes Verkuyl was ervan overtuigd dat God te vinden is, waar mensen elkaar van hart tot hart ontmoeten en elkaar durven laten zien *wat* - of beter gezegd *Wie* - hen ten diepste raakt.'

Amsterdam

P. J. Visser

Wijsbegeerte

Koert van der Velde, *Flirten met God: Religiositeit zonder geloof*, Ten Have, [z.p.] 2011, 455 p., € 24,90 (ISBN 9789025961381).

In het boek waarop de journalist Koert van der Velde aan de VU promoveerde, bepleit hij religiositeit zonder geloof. Hij hanteert daarbij een cognitieve definitie van geloven als ‘voor waar houden.’ Hij signaleert in de praktijk een toename van religieus gedrag bij mensen die zeggen dat ze niet geloven. Voor deze groep, waar hij zichzelf ook toe rekent, wil Van der Velde een nieuw begrip van religie ontwikkelen.

Het betoog is niet zo strak als je van een proefschrift zou verwachten. Dat komt mede doordat de auteur gebruikmaakt van de ‘onorthodoxe middelen’ van journalistiek en experiment. Aan het boek liggen interviews ten grondslag en de auteur vertelt ook over zijn eigen religieuze ervaringen. Dat mag, maar het proefschrift heeft tegelijk een grote mate van stelligheid, die niet gedekt wordt door conceptuele helderheid.

Het probleem dat Van der Velde wil oplossen vloeit voort uit zijn analyse dat veel mensen moeite hebben met het geloof in metafysische religieuze voorstellingen, maar wel openstaan voor religiositeit. Het geloofsprobleem laat zich niet oplossen door het minimalisme dat het geloof ontdoet van ongeloofwaardige elementen. Van der Velde laat zien dat de grote schoonmaak van mensen als John A.T. Robinson (1919-1983) met zijn *Honest to God* (1963) en Harry Kuitert (1924) uiteindelijk voor moderne mensen onbevredigend is. Door deze beeldenstorm blijft er een leeg en vaag geloof over waarin rituelen hun betekenis verliezen. De analyse van allerlei vormen van vrijzinnigheid is scherp maar adequaat. Zelf lost hij het pro-

bleem op door de gangbare koppeling tussen religie en geloof los te maken.

Misschien dat de orthodoxie met die ontkoppeling uiteindelijk minder moeite heeft dan de auteur denkt. Hij is vooral in discussie met sociologen en minimalisten die categorisch ontkennen dat religie zonder geloof mogelijk is. Maar ‘maximalisten’ weten allang dat er allerlei vormen van religie zijn die losstaan van het ware geloof als genadegeschenk van God. Het is beter om religieus te zijn terwijl je weet dat je niet gelooft, dan om jezelf met je religie in te beelden dat je wel gelooft.

Van der Velde stelt een alternatief religiebegrip voor met twee pijlers: transcendentie en intentionaliteit. Het transcendente is onkenbaar, maar er zijn wel beelden voor. Met de antropoloog Jan van Baal (1909-1992) definieert Van der Velde intentionaliteit als ‘te toevallige toevalligheden’. De ervaring van intentionaliteit is wijdverbreid en diep verankerd; alles is toeval geworden, maar juist aan dat toevallige kennen mensen intentionele betekenis toe. A-gelovige religiositeit neemt toe bij mensen die ziek zijn en bijvoorbeeld gebruikmaken van homeopathie of reïncarnatietherapieën. Op een a-gelovige manier verlenen zij aan gezondheid een transcendentiaal aspect.

Het laatste deel van het boek draagt de titel ‘Pragmatheïsme,’ a-gelovige religiositeit die louter vanwege het effect wordt nagestreefd. Het gaat dus niet om het vinden van de waarheid – want het transcendente is onkenbaar – maar het gaat om het scheppen van religieuze ervaringen. Het is een nieuwe vorm van agnosticisme, niet passief, maar actief. In een ruwe schatting stelt Van der Velde dat zo’n tien procent van de Nederlanders pragmatheïsten zijn, mensen die zonder geloof, toch transcendentie en intentionaliteit ervaren en die ervaringen cultiveren. Hij

onderbouwt die schatting overigens niet, wat je in een proefschrift wel zou verwachten. Tegenover het traditionele verzet tegen dit pragmatisme en pragmatisme neemt de auteur het op voor het cultiveren van religie als een levenskunst, de kunst van het 'flirten met God.' Een samenleving waarin de religiositeit kwijnt is net zo arm als een samenleving waarin de kunst kwijnt. Je moet zuinig zijn op religiositeit; het komt je niet aanwaaien, de hemel moet veroverd worden.

Het boek van Van der Velde geeft stof tot nadenken over de agnostische en a-gelovige context waarin het evangelie van Christus tegenwoordig klinkt. Enerzijds is het pragmatisme een ultieme poging om de stem van God in het religieus verlangen van de mens bij voorbaat te smoren door de ervaring los te maken van de waarheid.

Anderzijds verwijst zelfs a-gelovige religiositeit, waarbij God vervangen is door een gat, toch uiteindelijk naar God. De ervaringen van transcendentie – *sensus divinitatis* noemt Calvin dat – en intentionaliteit – de verborgen teugel van Gods voorzienigheid – zijn aspecten van de 'algemene openbaring'. Dit boek maakt duidelijk dat zelfs in de relativistische postmoderne context God zich aan niemand onbetuigd laat. Om dat te zien is geloof onmisbaar.

H. van den Belt

Algemeen

Freek L. Bakker, *Jezus in beeld. Een studie naar zijn verschijnen op het witte doek* (Utrechtse studies XV), Van Gruting, Utrecht 2011, 256 p., € 25,00 (ISBN 9789075879551).

De Utrechtse theoloog Freek Bakker biedt een theologische bespreking van achttien

Jezusfilms. Na een inhoudelijke en contextuele beschrijving van een film volgt het theologisch perspectief. Bijzonder is zijn cultuurhistorische opbouw, goed zichtbaar in zijn filmkeuze en inhoudsopgave. Hij bespreekt op deze wijze, verdeeld over de belangrijke geschiedenisperiodes van de film, veel Jezusfilms en geen Christusfilms. De 'echte' Jezusfilm gaat over het leven van Jezus en een Christusfilm gaat over een hoofdfiguur die aan Jezus doet denken.

Dit onderscheid is arbitrair, want films geven door hun eigenheid meerdere interpretaties en het is mogelijk om meerdere interpretaties naast elkaar te zetten. Niet iedereen zal in de film *Babette's Feast* (1989) een Christusfiguur herkennen zoals de Amerikaan Lloyd Baugh. De inleiders in de bundel *Scherp Gezien* (2011) zijn bijvoorbeeld terughoudend in deze opvatting.

Maar de vraag bespreken is een belangrijk onderdeel van een hedendaags (theologisch/wetenschappelijk) discours. Vanuit de grote betekenis van films en de persoon Jezus in diverse culturen is dit boek theologisch een aanwinst. Bakker komt langs thema's die de theologie lang hebben beziggehouden en nog steeds actueel zijn: Jezus in India, de politieke Jezus, de mystieke Jezus.

De noten en literatuurlijst zijn in deze stevige bundel indrukwekkend te noemen. Het boek is systematisch zeer helder en methodisch zuiver verantwoord geschreven. Zijn vele terugblikken zijn elke keer puntig en doen ter zake. Het is bovenal een wetenschappelijk werk dat bestudeerd kan worden door (film)studenten (wo en hbo). Dat gegeven is bijzonder, voor theologen die zich in de Jezusfilms willen verdiepen en ook voor de meer oppervlakkige lezer die geen filmkenner is. Want dat deze Jezusfilms elk hun plaats in cultuur en kerk hadden, lijkt evident uit de analyse van Freek Bakker. Het

belang van deze uitgave is om nog een reden groot: in de afgelopen jaren heeft het thema Film en Theologie weinig aandacht gekregen. Er zijn weinig Nederlandstalige boeken op het grensvlak religie en film.

Inhoudelijk bekwaam signaleert Bakker het grote belang van de film en de plaats in de cultuur. Natuurlijk zijn er kleine opmerkingen te maken. Zo bespreekt de auteur wel de receptie van *The Passion of the Christ* (2004) in de VS en Groot-Brittannië, maar wordt de lezer niet duidelijk gemaakt hoe Nederland en vooral christenen in Nederland deze rond-uit gewelddadige film ontvingen. En dit boek moet niet praktisch-theologisch overvraagd worden. Vragen rond het gebruik van deze films in het jeugdwerk, evangelisatie en verkondiging kun je in dit boek niet kwijt. Het boek laat zien dat juist ook goede theologie ver van de werkelijkheid van de kerk en haar bewoners kan afstaan. Mogelijk kunnen anderen dit praktische gemis goed maken.

Bennekom

W. van Grootheest

G.C. den Hertog (red.), *Stil tot God. Opstellen rond een verwaarloosd theologisch thema* (Apeldoornse studies 57), Theologische Universiteit, Apeldoorn 2011, 125 p., € 9,95 (ISBN 9789075847000).

Tijdens hun jaarlijkse integratiedagen dachten studenten en docenten van de Theologische Universiteit Apeldoorn na over het thema 'Stil tot God...'. De verschillende bijdragen zijn gebundeld tot een veelzijdig geheel. Peels benadert het thema vanuit het Oude Testament en maakt onder meer onderscheid tussen stilte *vanwege, tot en van* God. Hofman schrijft vanuit Lukas over stilte en gebed in het leven van Jezus en trekt enkele lessen voor ons gebedsleven. Mulder wil

het stil worden leren van de joodse traditie, en legt veel nadruk op de rol van de sabbat daarbij. Huijgen onderzocht het motief van het 'zwijgen voor het Woord' bij Bonhoeffer en trekt onder meer de conclusie dat theologie biddend beoefend moet worden. Baars bespreekt de meditatieve omgang met het Woord en laat zijn verhaal uitlopen op praktische handreikingen, onder meer voor de preekvoorbereiding. Den Hertog bespreekt de functie van stilte in de ethiek en maakt duidelijk dat deze markeert dat er verschil is tussen wat wij kunnen doen en wat God alleen kan doen. Oevermans ten slotte biedt een cultuurfilosofische bijdrage waarin hij het thema 'ziel' centraal stelt en vanuit levensfilosofie en fenomenologie de individualisering volstrekt serieus probeert te nemen.

Het is een aardige bundel, met allerlei mooie en nuttige inzichten. Tegelijk ontbreekt er ook iets aan. Inhoudelijk mis ik een meer antropologische en godsdienstwijsgerige analyse van het fenomeen 'stilte'. Deze is van belang om een derde weg te vinden tussen enerzijds de onnodige reserve en anderzijds het naïeve enthousiasme waarmee christenen reageren op de vele pleidooien voor stilte die in het huidige religieuze klimaat op hen afkomen. De cultuurfilosofische bijdrage heeft een te specifieke invalshoek om op dit punt de context voldoende te peilen. Verder ontbeert de bundel eenheid en samenhang. De auteurs lijken het thema elk via een eigen aanvliegroute te benaderen, waarna de integratie nog niet van de grond komt. Anderzijds daagt dat de lezer wel uit, om net als de deelnemers aan de integratiedagen, de verschillende bijdragen zelf verder te doordenken en op elkaar te betrekken.

Kampen

A.L.Th. de Bruijne

Gerald R. McDermott (ed.), *The Oxford Handbook of Evangelical Theology*, Oxford, Oxford University Press 2010, xvii + 524 p., £ 95.00/\$ 130.00 (ISBN 9780195369441).

Dit boek beoogt een overzicht te bieden van de hedendaagse evangelicale theologie. Dat is lastig, omdat de term *evangelical* notoir moeilijk te definiëren is. Ook deze bundel slaagt er voor mijn gevoel niet in de term op een overtuigende manier af te bakenen van allerlei andere benamingen, zoals fundamentalistisch, orthodox-protestants, charismatisch et cetera. Net als elders probeert men de term inhoudelijk te vullen door lijstjes met theologische kenmerken te geven (zoals de centrale plaats van het kruis, de noodzaak van bekering, aandacht voor het werk van de Geest, erkenning van het gezag van de Schrift, gerichtheid op zending, etc.). Telkens moet daar echter aan toegevoegd worden, dat die kenmerken toch ook wel bij anderen te vinden zijn, zodat het er meer om gaat dat ze door *evangelicals* bovengemiddeld benadrukt worden. Maar daarmee worden de grenzen al vloeiend.

Wel brengt de bundel goed in kaart welke bewegingen er zoal waar te nemen zijn, en dat is minstens zo informatief. Zo lijkt de evangelicale theologie zich meer en meer los te maken van het fundamentalisme door de zoektocht naar meer theologische diepgang. Tot de charismatische en pentecostale beweging vindt juist steeds meer toenadering plaats, doordat daarin ook steeds meer aan serieuze theologie gedaan wordt – een goed voorbeeld van een evangelicale pinkstertheoloog is Amos Young. Verder lijkt de term *evangelical* ook steeds meer samen te vallen met wat we in Nederland ‘orthodox protestants’ zouden noemen. Het verschil is dat die laatste aanduiding een arminiaanse benadering gewoonlijk uitsluit, terwijl evangelicale

theologie daar juist nadrukkelijk ruimte voor laat. Eén van de meest verhelderende observaties vond ik in dit verband nog de min of meer en passant gemaakte opmerking dat zich in de evangelicale theologie twee hoofdrichtingen laten onderscheiden: een ‘Wesleyan-Arminian synergism’, dietus de noodzaak van menselijke activiteit in antwoord op Gods handelen beklemtoont, en een ‘evangelical-Reformed monergism’, die zich meer oriënteert aan Calvijns theocentrische denken. Is orthodox-gereformeerde theologie in de lijn van Calvijn dan per definitie *evangelical*? Op die vraag wordt helaas niet ingegaan, maar het lijkt me dat het antwoord ontkenkend moet luiden. Daar waar bijvoorbeeld het cessationisme aangehangen wordt (dus de gedachte dat de gaven van de Geest beperkt zijn tot de begintijd van de kerk), zal men bijvoorbeeld niet snel van *evangelicals* spreken. Duidelijk is wel, dat het evangelicalisme zich van een groepering in de marge heeft ontwikkeld tot een mainstreambeweging, die momenteel ook steeds meer kruisbestuiving laat zien met de Rooms-Katholieke Kerk.

Het handboek is ingedeeld in zes delen. Die gaan respectievelijk over de bronnen van het geloof (met hoofdstukken over de Schrift, rede, ervaring, en traditie), de theologische fundamenten (drie-eenheid, schepping, zonde, Jezus Christus, Heilige Geest), de heilsleer, de leer over de kerk, de theologie aangaande zending en andere godsdiensten, en thema’s uit het hedendaagse leven (ethiek, politiek, economie, kunst, wetenschap, seksualiteit, ras, het kwetsbare leven, gender). Tot de auteurs behoren naast anderen ook internationaal bekende namen als Mark Noll, Alister McGrath, Kevin Vanhoozer, Henri Blocher, Dallas Willard en Oliver Crisp. De meeste auteurs zijn zeer gekwalificeerde academici, en daar zullen ze ook wel

op geselecteerd zijn. Maar zijn ze daarmee ook representatief voor het geheel? Die vraag klemmt temeer daar veel auteurs zich niet zozeer richten op de eigensoortige positie van *evangelicals* ten aanzien van het door hen besproken thema, maar de gelegenheid aangrijpen om hun visie te geven op hoe *evangelicals* zich zouden moeten opstellen. Hoe boeiend ook, zo iets zegt natuurlijk minstens zoveel over henzelf als over het empirisch bestaande evangelicalisme. Hoewel in het boek zeker traditioneel-evangelicale standpunten bevestigd worden (bijv. de afwijzing van homoseksualiteit, in het opstel van Robert Gagnon), gaat van vele bijdragen de suggestie uit dat de evangelicalen zich theologisch meer naar het midden bewegen of zouden moeten bewegen. Dat mag men natuurlijk vinden, maar het doet mijns inziens enigszins afbreuk aan de claim dat we hier met een (min of meer objectief) handboek te maken hebben.

G. van den Brink

Maarten Verkerk e.a. (red.), *Scherp gezien – film en christelijke filosofie* (deel 29 in de serie *Verantwoording*), Buijten & Schipperheijn, Amsterdam 2011, 250 p., € 19,50 (ISBN 9789058815507).

Cultureel en moreel gezien is film en filmvertoning bij orthodoxe christenen niet in die mate geaccepteerd als moderne muziek, internet of tv. 'De' film als kunstvorm wordt nauwelijks onderkend. Velen zien het als een vorm van vermaak. En zelfs op cultureel vlak leeft er nog veel onbegrip en een zekere verwarring binnen het reformatorische deel van de bevolking. Wellicht kunnen filosofen binnen onze traditie ons van dienst zijn.

De eindredactie van het boek *Scherp*

Gezien kiest voor het levensbeschouwelijk perspectief en heeft expliciet aandacht voor religieuze wortels. Alle (bijzonder) hoogleraren van de Stichting voor Christelijke Filosofie en een aantal christelijke filosofen kiezen er duidelijk voor om vanuit christelijk/calvinistisch perspectief over hedendaagse films na te denken. De auteurs werden voor de 75-jarige verjaardag van deze Stichting uitgenodigd om een film te kiezen, met zo mogelijk nog enkele aanraders.

Dat heeft natuurlijk enkele beperkingen. Niet duidelijk wordt het gebruik van de kaders met filminformatie waarin uitgebreid acteurs genoemd worden. En enkele auteurs nemen de vrijheid om twee films met elkaar te confronteren. Ook een expliciet raamwerk van een postmoderne of christelijke filmbeschouwing ontbreekt, ondanks de uitgebreide inleiding. Echter, dat mag het belang van dit inhoudelijke boek niet doen onderschatten. Want de filminformatie is kort en bondig, en de hoofdfilm wordt eigenlijk nergens door de hooggeleerde denkers overvraagd.

Elke auteur neemt een filosofisch probleem voor zijn (eenmaal 'haar') rekening. Zo komen Zin, Vrijheid, het Kwaad, Fantasia & werkelijkheid, Maakbaarheid en Moraliteit voorbij. Elk hoofdstuk levert een recensie van een typisch 'betere' film, binnen een eigen filmgenre, geschreven in een eigen schrijfstijl en met eigen observaties. En dat is ook typisch aan een filmbespreking: iedereen kan zijn of haar eigen observaties uitwerken en die delen. Film kijken is een hermeneutische oefening: je kunt de techniek analyseren, het verhaal waarderen en de context beschrijven, toch wordt de film pas 'echt' in de ervaring van het kijken en soms nog echter in het gesprek.

De analyses rond de filosofische thema's in die vijftien hoofdstukken verschillen ech-

ter wel. Zo is het denken van Dooyeweerd bij de één aanwezig en bij de ander ronduit afwezig. Dit roept de vraag op of de in de inleiding genoemde aspecten wel zo overtuigend zijn voor de hedendaagse christelijke filosoof. In een feestbundel van de opvolger van de Stichting voor Calvinistische Wijsbegeerte had dat gegeven wel sterker verantwoord mogen worden. In de brede inleiding verantwoord worden Cusveller en Verkerk wel de keuzes en systematiek waarmee het denken over film begint, ook het denken vanuit typisch 'calvinistische' begrippen. Luchtig komen bij hen vragen voorbij die elk (gereformeerd) christen heeft ten aanzien van de populaire cultuur. Praktisch noemen ze de valkuilen die er zijn rond het kijken naar films. Zo blijkt vooral uit de inleiding dat elke auteur niet alleen de film 'objectief' beschrijft, maar tevens aandacht geeft aan (de) motieven, een kernwoord in de christelijke filosofie. Deze inleiding is een publicatie op zichzelf waard.

Dit boek is bijzonder mooi en full colour vormgegeven, mede door de vele rechten van illustraties te verwerven en een hoge druknorm te hanteren. Het is een goed en origineel boek geworden dat scherp aan de wind zeilt. Het wachten is nu op een handboek *Film en Filmbeschouwing* waarin al deze benaderingen steviger en meer op afstand een plaats krijgen. Want je kunt je natuurlijk afvragen of een theoretisch raamwerk wel bestaat en of christelijke filmkritiek mogelijk is.

Films kunnen vertroostend werken, zeker als je met anderen films bespreekt. Een binnenkamerfilm kan mogelijk dezelfde betekenis hebben als een theologisch en spiritueel boek: hij heft je op en brengt je in contact met Gods werkelijkheid. Aan de andere kant ziet de geoefende kijker meer 'Jezus' in niet-christelijke films dan in bij-

voorbeeld Jezus-films. En dat is maar goed ook: geestelijke ervaringen van toen en nu zijn niet in boeken of films te vatten. Dat heeft het reformatorische gedachtegoed altijd geweten.

Bennekom

W. van Grootheest

Boekaankondigingen

R. Michael Allen (ed.), *Theological Commentary. Evangelical Perspectives*, T&T Clark International, Londen 2011, 220 p., £ 19.99 (ISBN 978056742390).

Dit is een prachtige bundel op het snijvlak van systematische theologie, bijbelse theologie en prediking. Hij bevat namelijk, geflankeerd door in- en uitleidende hoofdstukken, negen vingeroefeningen in wat tegenwoordig *theological interpretation* heet. Deze bieden dus niet zozeer een exegetisch als wel een theologisch commentaar op concrete bijbel-passages, d.w.z. ze vragen naar de dogmatische betekenis van de desbetreffende teksten. Op deze wijze vinden we beschouwingen over Gen.1, Ex.3:13-15, Ps.22, Spr.8, Joh.1, Ef.4:1-16, Col.3:1-4, maar ook over minder bekende teksten als Ez.14:1-11 en Mk.12:35-37. De auteurs – onder wie bekende namen als Kevin Vanhoozer, Henri Blocher en Michael Horton – delen een orthodox-protestantse achtergrond, hebben steeds de concrete gemeente op het oog en plaatsen de door hen besproken teksten in het geheel van de canon. Zeer aanbevolen.

G. van den Brink

Mirjam de Baar, Frederike Cossee, Mirjam van Veen en Anne Voolstra (red.), *Honderd jaar vrouwen op de kansel, 1911-2011*, Verloren, Hilversum 2011, 192 p., (ISBN 9789087042578).

Deze bundel opstellen verscheen naar aanleiding van het gegeven dat honderd jaar geleden in Nederland de eerste vrouw werd bevestigd als predikant: Anna Zernike. In het eerste deel worden de discussies gereleveerd

die binnen diverse kerkgenootschappen over het openstellen van het predikantschap of het priesterschap voor vrouwen zijn gevoerd en die uiteindelijk veelal hebben geleid tot een doorbraak in deze. In het tweede deel treffen we een aantal portretten aan van twintigste-eeuwse pioniersters, terwijl in deel drie de ervaringen en visies op het ambt van negen hedendaagse vrouwelijke ambtsdraagsters centraal staan.

J. Hoek

Pope Benedict XVI, *The Unity of the Church*, Joseph Ratzinger in *Communio Volume I*, William B. Eerdmans, Grand Rapids Michigan/Cambridge UK 2010, 202 p., \$ 24.99 (ISBN 9780802864161).

In deze bundel is een veertiental artikelen van de huidige paus opgenomen, waarvan de meeste een duidelijk ecclesiologisch thema hebben. In enkele bijdragen is de link met deze thematiek minder prominent, zoals in 'Eschatology and Utopia' en 'The Renewal of Moral Theology: Perspectives of Vatican II and *Veritatis Splendor*'. Het boek is het eerste deel van een serie van drie, waarin de artikelen zijn of worden gebundeld die Ratzinger sinds 1974 voor het tijdschrift *Communio* geschreven heeft. De nog te verschijnen delen zullen als focus respectievelijk antropologie en theologische vernieuwing hebben.

G.C. den Hertog

James D. Bratt & Ronald A. Wells (ed.), *The Best of the Reformed Journal*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan/Cambridge U.K. 2011, 325 p., € 20,00 (ISBN 9780802867025).

The *Reformed Journal* verscheen 40 jaar lang als complementair naast de door Eerdmans uitgegeven boeken. Deze bloemlezing geeft een goed beeld van de onderwerpen die de leden van de Christian Reformed Church gedurende vier decennia van de vorige eeuw bezighielden. Daarbij is in de loop der jaren een duidelijke verschuiving van meer strikt theologische naar algemeen culturele en sociale onderwerpen merkbaar, al hebben beide categorieën vanaf het begin tot het einde van het verschijnen in dit periodiek een plaats gehad. Het is boeiend via deze bundel bijdragen van bijvoorbeeld Harry R. Boer, Lewis B. Smedes, Carl F. Henry, Richard J. Mouw, Bernard Ramm, Nicholas Wolterstorff, Mark A. Noll en vele anderen te lezen en zo ontwikkelingen en discussies van vroeger jaren opnieuw de revue te zien passeren.

J. Hoek

Hanna van Dorssen (red.), *Wie is God? Een vraag van alle eeuwen* (Toer Reeks), Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 85 p., € 8,90 (ISBN 9789023925583).

Zes auteurs bespreken vanuit verschillende invalshoeken de vraag 'Wie is God?' Zij gaan in op de vraag wie de God van de Bijbel is (Ad van Nieuwpoort), de namen van God (Willemien Roobol), de betekenis van de drie-eenheid (Rick Benjamins), atheïsme (Willem van der Meiden), het spreken over God in poëzie (Rien van den Berg) en godsbeelden in andere godsdiensten (Lourens

Minnema). Voor elk hoofdstuk zijn gespreksvragen toegevoegd.

Ouderkerk aan de Amstel

A. Versluis

Joris van Eijnatten & Paula Yates, *The dynamics of religious reform in Northern Europe 1780 -1920*, II. *The Churches*, Leuven University Press, Leuven 2010, 288 p., € 69,50 (ISBN 9789058678263).

Dit boek biedt door bijdragen van een keur van deskundigen inzicht in de organisatorische ontwikkelingen binnen de kerken en in de verhouding tussen kerk en staat, zoals deze zich met name in de negentiende eeuw hebben voltrokken in verschillende landen van Europa. Zo geeft bijvoorbeeld Eijnatten, hoogleraar culturele geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, in het hoofdstuk 'Church, Nation and Reform in the Netherlands' een interessante dwarsdoorsnede door de kerkgeschiedenis van de 19^e eeuw.

J. Hoek

Lincoln Harvey (ed.), *The Theology of Colin Gunton*, T&T Clark International, Londen 2010, 217 p., \$ 130.00/£ 65.00 (ISBN 9780567337528).

De theologische productie van de in 2003 plotseling overleden Britse gereformeerde theoloog Colin Gunton was zo veelzijdig, erudiet en vernieuwend, dat een geconcentreerde verwerking ervan haast niet uit kon blijven. In dit (helaas te dure) boek wordt de Gunton-receptie een belangrijke stap verder gebracht door middel van essays van vrienden en leerlingen over tal van aspecten van zijn theologie. De opstellen hebben uiteraard

een positieve grondtoon, maar zijn toch niet onkritisch. Met name de manier waarop Gunton omging met historische bronnen (de Cappadociërs, Augustinus, Barth) roept de nodige vragen op. Overheersend is echter toch de bewondering voor de overtuigingskracht en de bekwaamheid waarmee Gunton de bevrijdende betekenis van het evangelie theologisch wist te vertolken, niet in het minst door te laten zien hoezeer het trinitarisch heilsgebeuren bepalend is voor het totale christelijke denken.

G. van den Brink

Eckard Reinmuth (ed.), *Politische Horizonte des Neuen Testaments*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2010, 216 p., € 49,90 (ISBN 9783534228720).

Deze bundel bevat tien bijdragen, slechts voor een deel van de hand van nieuwtestamentici, en documenteert de conferentie van 2008 in de serie 'interdisciplinaire Workshops' die sinds 2007 onder het overkoepelende thema 'Politik und Neues Testament' aan de universiteit van Rostock gehouden worden. Lukas Bormann brengt de geschiedenis van de politieke ideologisering van vele Duitse nieuwtestamentici in de tijd van het Derde Rijk in beeld en voorziet die van kritiek vanuit het perspectief van de huidige discussie. In diverse andere bijdragen – die van Troels Engberg-Pedersen, Angela Standhartinger en Felix Ensslin – wordt ingegaan op de opmerkelijke ontwikkeling dat (atheïstische) filosofen als Badiou, Agamben en Žižek, al dan niet geïnspireerd door de joodse Paulus-uitlegger Jacob Taubes, zich op de apostel beroepen, als een denker die als zodanig een belangrijke bijdrage aan de huidige discussie kan leveren.

G.C. den Hertog

Mark Lewis Taylor, *The theological and the political. On the Weight of the World*, Augsburg Fortress Press/Alban Books, Edinburgh 2011, 175 p., £ 19,99 (ISBN 9780800697891).

De auteur is hoogleraar theologie en cultuur in Princeton. Zijn werk is gestempeld door zijn ervaringen als pastor in gevangenissen en door de vele getuigenissen van marteling en intimiderende verhoortechnieken die hij heeft gehoord. Hij zoekt naar een nieuwe invulling van wat hij noemt 'the theological' (onderscheiden van 'theology') door een verbinding te leggen tussen op emancipatie gerichte politieke bewegingen en religieuze herbronning. Hoe kunnen onderdrukte en gediscrimineerde mensen vanuit de theologie werkelijk geholpen worden bij het dragen van het gewicht dat hen neerdrukt? Taylor legt daarbij een nadrukkelijk verband met kunstuitingen die uit de ervaring van onderdrukking voortkomen. De categorie 'transimmanence' speelt een grote rol ('the continually transformative re-making of world through an emancipatory politics that uses powerful art-forms in practice.')

J. Hoek

W. Visscher, *De nieuwe aarde en de herschepping van alle dingen*, Willem de Zwijgerstichting, Baarn 2011, € 4,30 (exclusief verzendkosten) (ISBN 9789072462503).

In deze beknopte brochure behandelt de auteur een omvattend onderwerp. Dat doet de predikant van de gereformeerde gemeente te Amersfoort door vanuit bijbelse gegevens en kerkhistorische en dogmatische lijnen een aantal piketpalen te slaan en tegelijkertijd van nadere uitwerking af te zien. Het is mooi dat

hij aansluiting zoekt bij de in de moderne wetenschap gegroeide overtuiging dat de geschiedenis waarschijnlijk geen cyclisch proces is, maar teruggaat naar een moment van ontstaan en door onverwachte ontwikkelingen een opmerkelijke wending kan nemen. Visscher handhaaft het geloof in de herscheping aller dingen. Op de spanningsvolle relatie tussen continuïteit en discontinuïteit gaat hij helaas slechts zijdelings in.

J. Hoek

Rudi te Velde (red.), *Pascal als religieus denker*, Klement, Zoetermeer 2011, 120 p., € 17,50 (ISBN 9789086870868).

Deze bundel gaat terug op een symposium gehouden aan de Universiteit van Amsterdam, waar Te Velde werkzaam is als bijzonder hoogleraar voor de betrekkingen tussen christendom en wijsbegeerte. Zij bevat opstellen van Te Velde zelf, Willem Jan Otten, Arjan Plaisier, Ad Peperzak (de enige reeds eerder gepubliceerde bijdrage) en Bert Blans, met name over de *Pensées* en het *Mémorial*. Afgezien van Otten hebben de rooms-katholieken het wat moeilijker met Pascal dan de protestant Plaisier. Blans distantieert zich expliciet van diens jansenisme, terwijl Peperzak en Te Velde proberen te peilen wat Pascal toch tegen de God van de filosofen had en naar een constructievere verhouding tussen geloof en filosofie zoeken. Intussen heel goed dat weer eens academische aandacht gevraagd wordt voor Pascal. Er zijn inderdaad, zoals Otten opmerkt (54), maar weinig schrijvers uit de vroegmoderne tijd die je zozeer doen vergeten dat ze geen tijdgenoot zijn.

G. van den Brink

P. de Vries, *De targoemim als achtergrond van de proloog van het evangelie naar Johannes* (Lectori Salutem), Nieuwdorp 2011, 34 p., € 2,50 (ISBN 9789076973395).

De auteur wil de *logos* uit Joh. 1 lezen tegen de achtergrond van enkele begrippen in de Targumim (met name *mymr'*). Dit begrip zou in de Targumim (en bij Philo) soms gebruikt worden als een hypostase van JHWH . Het aannemen van deze achtergrond brengt de auteur tot de interpretatie dat het 'komen tot het Zijne' (Joh. 1,11) niet verwijst naar de incarnatie, maar naar Gods komen tot Israël. Het wordt niet geheel duidelijk of er invloed van een schriftelijke Targum moet worden verondersteld, of dat Johannes enkel bekend was met joodse exegetische tradities.

Ouderkerk aan de Amstel

A. Versluis

Ingekomen boeken

Karl Barth, *Vorträge und kleinere Arbeiten 1914-1921*. In Verbindung mit Friedrich-Wilhelm Marquardt (†) herausgegeben von Hans-Anton Drewes, (Karl Barth-Gesamtausgabe, Band 48), Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2012, 764 p., € 125,00 (ISBN 9783290176303).

A. van de Beek, *Hasselelponi: Meditaties over verrassende teksten uit de Bijbel*, Boeken-
centrum, Zoetermeer 2012, 128 p., € 13,50 (ISBN 9789021144252).

A. van de Beek, *Lichaam en Geest van Christus: De theologie van de kerk en de Heilige Geest*, Meinema, Zoetermeer 2012, 360 p., € 32,50 (ISBN 9789021143101).

E. Van der Borght en P. van Geest, *Strangers and Pilgrims on Earth: Essays in Honour of Abraham Van De Beek*, Brill, Leiden 2012, xxii, 911 p., € 232,00 (ISBN 9789004218840).

D.A. Carson, *Zo is God. Een portret in veertien gezichten*, Van Wijnen, Franeker 2012, 368 p., € 19,95 (ISBN 9789051944099).

Kenneth J. Collins, *Power, Politics and the Fragmentation of Evangelicalism: From the Scopes Trial to the Obama Administration*, IVP Academic, Downers Grove 2012, 299 p., \$ 22.00 (ISBN 9780830839797).

Jan. H. van Doleweerd, *Viva Vox Dei: Over de betekenis van de autopistie van de Schrift voor zending en Schriftuitleg in de gereformeerd bevindelijke traditie*, De Banier, [Apeldoorn] 2012, 261 p., € 19,95 (ISBN 9789033633133).

Kees van Dusseldorp, *Preken tussen de verhalen: Een homiletische doordenking van narrativiteit*, Kok, Utrecht 2012, 303 p., € 29,90 (ISBN 9789043511285).

Olivier Hekster en Corjo Jansen, *Constantijn de Grote: Traditie en verandering*, Vantilt, Nijmegen 2012, 207 p., € 16,95 (ISBN 9789460040962).

Marco Hofheinz, *Johannes Calvins theologische Friedensethik* [Theologie und Frieden, Band 41], W. Kohlhammer, Stuttgart 2012, 120 p., € 43,99 (ISBN 9783170209671).

George Hunsinger (ed.), *Thy Word is Truth. Karl Barth on Scripture*, Eerdmans, Grand Rapids 2012, 256 p., \$ 40.00 (ISBN 9780802866745).

Jan A.B. Jongeneel, *Utrecht University: 375 Years Mission Studies, Mission Activities, and Overseas Ministries* [Studies in the Inter-cultural History of Christianity, Vol 154], Peter Lang, Frankfurt am Main 2012, XXIV, 356 p., € 62,95 (ISBN 9783631637586).

Roel Jongeneel, *Eerlijke economie: Calvijn en het sociaal-economische leven* Buijten en Schipperheijn, Amsterdam 2012, 224 p., € 19,90 (ISBN 9789058816702).

Kelly M. Kopic, *A Little Book for New Theologians: Why and How to Study Theology*, IVP Academic, Downers Grove 2012, 126 p., \$ 8.96 (ISBN 9780830839759).

H.T. Kroesbergen, *De relatie tussen systematische theologie en gewone geloofstaal: Naar een alternatieve systematische theologie*, Boekencentrum Academic, Zoetermeer 2012, 224 p., € 24,90 (ISBN 9789023923817).

Nathan MacDonald et al (eds.), *Genesis and Christian Theology*, Eerdmans, Grand Rapids 2012, 365 p., \$ 36.00 (ISBN 9780802867254).

Eric Metaxas, *Dietrich Bonhoeffer: Pastor, martelaar, profeet, spion*, vertaald door Egbert Krikke, Groen, Heerenveen 2012, 608 p., € 32,50 (ISBN 9789088970221).

Anthony B. Robinson en Robert W. Wall, *Called to Lead: Paul's Letters to Timothy for a New Day*, Eerdmans, Grand Rapids 2012, 239 p., \$ 25.00 (ISBN 9780802867407).

John L. Thompson (ed.), *Genesis 1-11* [Reformation Commentary on Scripture Series, vol 1], IVP Academic, Downers Grove 2012, 459 p., \$ 50.00 (ISBN 9780830829514).

Paul Trebilco, *Self-designations and Group Identity in the New Testament*, Cambridge University Press, Cambridge 2012, 392 p., £ 60.00 (ISBN 9781107012998).